

MICHAEL HAAG

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Η πόλη της μνήμης

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ

Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΕΚ ΤΩΝ ΕΣΩ

«Το υλικό του ως ποιητή, συνεπώς, ξεκινά από τις δικές του εμπειρίες και αισθήσεις: από το ενδιαφέρον του για τη γενναιότητα, τη δειλία, τη σωματική απόλαυση και ούτω καθεξής. Ξεκινά εκ των έσω. Ωστόσο, δεν έχει σε καμία περίπτωση ψύχωση με τον εαυτό του ή με αυτό που αισθάνεται. Κάθε στιγμή νιώθει να του γνέφει και να τον καλεί η Ιστορία, ειδικά η Ιστορία της φυλής του».

E. M. Forster, «The Complete Poems of C. P. Cavafy», στο *Two Cheers for Democracy*, 1951

Μετά την αναχώρηση του Μοχάμεντ και ενώ πλησίαζε ο χειμώνας, ο Φόρστερ έβρισκε την Αλεξάνδρεια «ένα ζοφερό, ψυχρό μέρος, δίχως το παραμικρό για να αποσπάσει το ενδιαφέρον ενός τουρίστα έστω και για μία ώρα, με εξαίρεση τον Κίονα του Πομπήιου».¹ Επιπλέον, μετά τη μετακίνηση του Φέρνες στο Κάιρο αισθανόταν όλο και πιο αποκομμένος από την Αγγλία. Δυσκολευόταν ακόμη και με την επιστολογραφία – ο έξω κόσμος είχε αρχίσει να του φαίνεται ανυπόστατος. Την περίοδο του πολέμου, η αντίθεση μεταξύ Αλεξάνδρειας και Αγγλίας συνέβαλε στη διάθεσή του – «εδώ χλιδή, εκεί μιζέρια» – και για ένα διάστημα αρνιόταν κάθε πρόσκληση σε δείπνο – «δεν μπορούσα να αντέξω την εορταστική παράμετρο»² –, παρότι ήταν ένα καπρίτσιο, όπως παραδέχτηκε, και όχι ζήτημα αρχής, και θα συμμετείχε ξανά στα δείπνα μόλις άλλαζε η διάθεσή του. Στο μεταξύ, έτρωγε λιτά στο δωμάτιό του στο Πεδίον του Καίσαρος και έπαιζε Σοπέν, Φρανκ, Βέρντι, Σούμαν και Μπετόβεν στο πιάνο. Ειδικά με τον Μπετόβεν εξέφραζε τη διαμαρτυρία του, από τότε που σε ένα πάρτι στο Ράμλι κάποιος ζήτησε τη Σονάτα του σεληνόφωτος, όμως η οικοδέσποινα είχε αντίρρηση, λέγοντας πως «η μουσική των Ούννων» ίσως τους εξέθετε. «Όχι, δεν υπάρχει πρόβλημα» είπε ένας νεαρός αξιωματικός «ένας φίλος που γνωρίζει πολύ καλά τα ζητήματά αυτά μου είπε ότι ο Μπετόβεν ήταν σίγουρα Βέλγος».³

«Από τα μικρά μου άρθρα θα διαπίστωσες» έγραφε στη Φλόρενς τον

Φεβρουάριο του 1918 «ότι το αιγυπτιακό πνεύμα μου βρίσκεται σε κατάσταση ευθυμίας και εγρήγορσης εντελώς ακατάλληλης για την Αγγλία»,⁴ καθώς εκείνη τη στιγμή, ενώ εξωτερικά είχε κάθε λόγο να αισθάνεται μόνος και εγκαταλελειμμένος, εσωτερικά είχε αρχίσει να αφυπνίζεται. Με τον Μοχάμεντ είχε βιώσει μια προσωπική μαγεία, μια συναισθηματική απελευθέρωση που βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην ικανότητά του να εξιδανικεύει τη σχέση τους. Τώρα πια ο Μοχάμεντ είχε φύγει, όμως η μούσα του παρέμενε, και ο Φόρστερ έπιασε την πένα του, προκειμένου να γράψει για την πόλη, την οποία είχε αρχίσει να οικειοποιείται.⁵

Στα άρθρα που έγραψε για την *Egyptian Mail* με το ψευδώνυμο «Φάρος» σχολίαζε τα χαρακτηριστικά της πόλης, τους κατοίκους και την ιστορία της. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1917, ύστερα από πρόσκληση του Αναστασιάδη, επισκέφθηκε το Χρηματιστήριο Βάμβακος, όπου συνέκρινε τους χρηματιστές που φώναζαν και χειρονομούσαν υστερικά με τις βασανισμένες ψυχές στην Κόλαση του Δάντη: «Δε θα είχαμε βαμβακερά πουκάμισα, ούτε βαμβάκι φαρμακευτικό ούτε βαμβακερό νήμα, αν δεν υπέφεραν οι έμποροι στην Αλεξάνδρεια. Και βέβαια, ούτε η Αλεξάνδρεια θα είχε κατορθώσει να αναδυθεί και πάλι από τα κύματα, και δε θα υπήρχαν ούτε γαλλικοί κήποι ούτε αγγλική εκκλησία στο Μπούλκλι, κι ίσως να μην υπήρχε καν αποχετευτικό σύστημα».⁶

Ωστόσο, το σκωπτικό ύφος του Φόρστερ έκρυβε μια βαθύτερη πρόθεση για τη διάσωση της ποίησης της αρχαίας πόλης από τα σαγόνια της νέας. Η Κορνίς, ή Νέα Προκυμαία όπως την αποκαλούσαν τότε, είχε κατασκευαστεί το 1906 στο Ανατολικό Λιμάνι. Ήταν «ένα κολοσσιαίο έργο», όπως έγραφε ο Μπρέτσα στον οδηγό του για την Αλεξάνδρεια, «το οποίο έχει εμπλουτίσει την πόλη με έναν εξαίσιο χώρο περιπάτου, που μένει να στολιστεί αργότερα με ανάκτορα, κτίσματα και αγάλματα στο πνεύμα, ελπίζουμε, της υψηλής τέχνης και αισθητικής».⁷ Στο άρθρο «Η Νέα Προκυμαία», που δημοσιεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1917, ο Φόρστερ έγραφε:

«Έχει ενδιαφέρον όταν ένα μεγάλο δημόσιο έργο αποτυγχάνει να συκινήσει τη λαϊκή φαντασία. Εάν ρωτούσαν τον κάτοικό μας ποιο είναι το πλέον αξιοσημείωτο αντικείμενο στην περιοχή, θα απαντούσε “ο Κίονας του Πομπήιου” ή, πιο πρόσχαρα, “το Κοσμογράφημα”, χωρίς να σκεφτεί

ούτε στιγμή την πέτρινη καμπύλη πίσω του... Όμως η Νέα Προκυμαία είναι τόσο θελκτική, ενώ ιστορικά αποτελεί τον διάδοχο του παλαιού δρόμου των Πτολεμαίων που χώριζε κάποτε τα δύο λιμάνια. Δεν της αξίζει να βρίσκεται στην αφάνεια. Κοιτάζοντάς την από τη νότια πλευρά, μέσα από την πρωινή ομίχλη, η ομορφιά της είναι παραμυθένια: από το βόρειο άκρο σχηματίζει έναν πλήρη δακτύλιο γύρω από έναν κύκλο γαλάζιου νερού. Ο θαυμασμός μου γι' αυτήν είναι τέτοιος, ώστε μου δίνει το δικαίωμα να επισημάνω τα ελαττώματά της. Είναι δύο τον αριθμό. Πιτσιλίζει και βρομάει... Όχι πως η προκυμαία νοιάζεται. Αν οι άνθρωποι διαθέτουν ρούχα και μύτες, είναι δικό τους πρόβλημα. Τα φάρια ζουν και δίχως αυτά. Δεν κατασκευάστηκε για να παραχαϊδεύει τη φθαρτή σάρκα. Η έκτασή της προς τα δεξιά και προς τα αριστερά σε μια εξάισια παραβολή και η επίτευξη της ποίησης μέσω των μαθηματικών – αυτός είναι ο μοναδικός της στόχος, στόχος διόλου παράταιρος για την πόλη του Ερατοσθένη και του Ευκλείδη».⁸

Η Αλεξάνδρεια, έγραφε στο άρθρο του «Αλεξανδρινές βινιέτες: Ανάμεσα στον Ήλιο και τη Σελήνη» τον Μάρτιο του 1918, ήταν «μια πόλη της ψυχής». Δεν αναφερόταν στη σύγχρονη πόλη, ο κεντρικός δρόμος της οποίας επιζητούσε απλώς να είναι αρχοντικός και κομψός. Αντίθετα, η οδός Ροζέττης ήταν κάποτε η αρχαία Κανωπική Οδός, που ξεκινούσε από την Πύλη του Ήλιου (δίπλα στους Δημοτικούς Κήπους) και διέτρεχε την πόλη καταλήγοντας στο Δυτικό Λιμάνι (κοντά στις βαμβακαποθήκες του Μινέτ ελ Μπασάλ), «όπου και υψωνόταν η Πύλη της Σελήνης, για να βάλει τέρμα σ' αυτό που είχε αρχίσει ο Ήλιος». Η Κανωπική Οδός «πρόσφερε κατά μήκος της σκηνές εξαιρετικού μεγαλείου... Η οδός πλαισιωνόταν με μαρμαρίνη κιονοστοιχία από τη μια άκρη ως την άλλη, όπως και η οδός Νέμπι Ντανιέλ, και η διασταύρωσή τους (όπου μάταια στέκει κανείς σήμερα περιμένοντας το τραμ) ήταν ένα από τα πλέον ένδοξα σταυροδρόμια της αρχαιότητας... Εκεί (κάτω από το Τέμενος του Νέμπι Ντανιέλ) κείται το κορμί του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Κείται εκεί, τυλιγμένο στο χρυσάφι και ξαπλωμένο σε γυάλινο φέρετρο... Κι από όλη αυτή τη δόξα, το μόνο απτό απομεινάρι είναι ένας δρόμος: η ευθεία της οδού Ροζέττης. Οι χριστιανοί και οι Άραβες κατέστρεψαν τα πάντα, δεν μπόρεσαν όμως να καταστρέψουν την κατεύθυνση ενός δρόμου».⁹

Προκειμένου, όμως, να έχει κάποιος την όποια εικόνα για την πόλη του πνεύματος, βοηθά αν δεν είναι Άγγλος. Στο άρθρο «Αλεξανδρινές βινιέτες: Ο Χέντελ στην Αίγυπτο», που δημοσιεύτηκε στις 6 Ιανουαρίου, περιγράφει τις εντυπώσεις του από τη συναυλία του Μεσσία στον Άγιο Μάρκο, στην πλατεία Μεχμέτ Αλί. Ανέφερε ότι ελάχιστοι Άγγλοι μπορούν να ακούσουν τη μουσική του Χέντελ χωρίς να συγκινηθούν: «Ξυπνά μέσα μας τόσες αναμνήσεις, τρυφερές και παράλογες», ώστε «ξεχνάμε πως ο Χέντελ δεν ήταν Άγγλος». Επίσης, στον Άγιο Μάρκο είχε ξεχαστεί και ο εκτελεστής του εκκλησιαστικού οργάνου, ο οποίος «δεν έφταιγε που ήταν Άραβας... Πρόσχαρος εκ φύσεως, δε σταμάτησε στιγμή να χαμογελάει πλατιά, με την ελπίδα πως κάποιος από εμάς θα τον αποζημίωνε για τον κόπο του με ένα εξίσου πλατύ χαμόγελο, κάτι που ήμασταν υπερβολικά ευπρεπείς για να πράξουμε... Όμως, στο άτομό του αντιπροσωπευόταν η Αίγυπτος και η Ανατολή μέσα σε εκείνη την εκκλησία – η Ανατολή που γέννησε τη θρησκεία του Χέντελ και τώρα την αντιδέχεται σε μορφή διόλου εκρηκτική. Το κατά Χέντελ ευαγγέλιο είναι τόσο απλό. “Προς νομάς ευσεβείας καθοδηγών το ποίμνιον” αντηχούν οι γλυκές φωνές, πιο γλυκές από ποτέ στην εξορία. Εδώ δεν υπάρχει τίποτε το απόκρυφο».¹⁰

Επιστρατεύοντας την ειρωνεία και την ιλαρότητα, ο Φόρστερ προσπαθούσε να αποστασιοποιηθεί στα άρθρα του από τους συμπατριώτες του, από όσους τέλος πάντων ήταν κίβδηλοι ως προς τα αισθήματά τους, κίβδηλοι ως προς τη διορατικότητά τους, από όσους έκλειναν τα μάτια στην πραγματικότητα της Αιγύπτου. Και πίσω από όλα αυτά κρυβόταν ο θυμός: κάποτε υπήρχε «ένας παλαιότερος και φιλικότερος πολιτισμός»,¹¹ όπως έγραφε στο άρθρο του για τον αρχαίο δρόμο που διέσχιζε την πόλη του πνεύματος.

Ο Φόρστερ διαπίστωνε πως ένιωθε πιο άνετα ανάμεσα στους Λεβαντίνους της Αλεξάνδρειας, που είχαν κάθε δικαίωμα να ισχυρίζονται ότι αποτελούσαν μέρος της ντόπιας πανίδας, όπως εξηγούσε στο άρθρο «Ένας μουσικός στην Αίγυπτο», που δημοσιεύτηκε στις 21 Οκτωβρίου 1917:

«Οι πολιτισμοί της Αιγύπτου είναι, σε γενικές γραμμές, τρεις τον αριθμό. Υπάρχει η Αίγυπτος των Φαραώ, που συνεχίζει να συγκινεί τους τουρίστες και τους συγγραφείς λαϊκών μυθιστορημάτων, αλλά για τους κατοίκους της δε σημαίνει τίποτα μα τίποτα απολύτως. Έπειτα υπάρχει

15. Καρτ ποστάλ με την Αγγλικανική Εκκλησία του Αγίου Μάρκου. Η εκκλησία κατασκευάστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα σε έκταση που παραχωρήθηκε στην αγγλική κοινότητα από τον Μεχμέτ Αλί. Η αρχιτεκτονική της βασίζεται στις πρώτες χριστιανικές εκκλησίες, όμως η πρόσοψή της είναι διακοσμημένη με αραβικά αρχιτεκτονικά στοιχεία.

η Αραβική Αίγυπτος, στην οποία λίγο ως πολύ ζούμε και λιγότερο ή περισσότερο συμμετέχουμε – και τούτος είναι ένας πραγματικός πολιτισμός, παρότι στατικός και ακατανόητος. Και τρίτον, υπάρχει η Αίγυπτος της ανατολικής Μεσογείου – η παράκτια λωρίδα την οποία καταβρέχουν οι ευρωπαϊκές επιρροές από την εποχή του Ηρόδοτου. Καθότι Ευρωπαίος κι εγώ, αισθάνομαι φιλικά προς αυτή την παράκτια λωρίδα. Εξάπτει το ενδιαφέρον μου, προκαλώντας μου επίσης και μια αίσθηση ρομαντισμού. Είναι τόσο μικρή σε έκταση, όμως συνολικά έχει να επιδείξει ένα σωρό θετικά πράγματα. Ανέκαθεν ήταν και δεν μπορεί παρά να συνεχίσει ως ένας πολιτισμός του εκλεκτισμού και των εξόριστων. Όμως, παρά τις αδυναμίες αυτές, έχει κατορθώσει να πορεύεται ανά τους αιώνες, θαμμένη κατά καιρούς από την άμμο του νότου, παρότι

καταφέρνει πάντοτε να επανεμφανίζεται. Υπάρχει ένα συγκεκριμένο μικρό πουλί – ξεχνώ πώς λέγεται, αλλά η μοίρα του είναι να ακολουθεί τον ρινόκερο και να διεκπεραιώνει για λογαριασμό του διάφορες υποχρεώσεις τις οποίες εκείνος είναι πολύ αδέξιος για να φέρει εις πέρας. Λοιπόν, η παράκτια Αίγυπτος είναι ακριβώς ένα τέτοιο μικρό πουλί, που κουρνιάζει και ξαγρυπνά στο τομάρι εκείνου του τεράστιου παχύδερμου της Αφρικής. Μπορεί να μην είναι αετός, ούτε κύκνος. Όμως, αντίθετα από τον ρινόκερο, τον ξενιστή του, μπορεί και φτερουγίζει στον γαλανό αέρα. Και κάπου κάπου κελαηδά».

«Οι ανωτέρω παρατηρήσεις» συνέχιζε «υπαγορεύτηκαν από μια πρόσφατη μουσική παράσταση στο Σαν Στέφανο, στην Αλεξάνδρεια: ένα συμφωνικό ποίημα από έναν ντόπιο συνθέτη ονόματι Ενρίκο Τέρνι» – όχι Αιγύπτιο μουσικό, αλλά μουσικό που ζει στην Αίγυπτο, καθότι, όπως συνέβαινε και με τους Αλεξανδρινούς καλλιτέχνες πριν από αυτόν, από τους πτολεμαϊκούς ως τους βυζαντινούς χρόνους, «υπάρχει πάντοτε αυτό το αγωνιώδες βλέμμα πέρα από τη θάλασσα, αυτή η αποστροφή από την Αφρική, την τεράστια, άμορφη, απελπισμένη και ατελέσφορη, αυτό το παχύδερμο. Από αυτό τον παράκτιο πολιτισμό, το πιο πρόσφατο προϊόν είναι η μουσική του Ενρίκο Τέρνι. Είναι, μέσα στην τόση τρυφερότητα και τον πόθο της, η μουσική της εξορίας».¹²

Ο Ενρίκο Τέρνι, Ιταλοεβραίος την καταγωγή και γεννημένος στην Αλεξάνδρεια, ήταν συνομήλικος του Φόρστερ· μαζί με τη σύζυγό του, τη δημοσιογράφο και συγγραφέα Φάουστα Τσαλέντε, θα συνέχιζαν να συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό στην πολιτιστική ζωή της πόλης μέχρι τη δεκαετία του 1950, οπότε και έφυγαν για την Ιταλία. Οι δύο άνδρες γνωρίστηκαν κατά πάσα πιθανότητα την άνοιξη του 1916, όταν ο Φόρστερ οργάνωνε συναυλίες κλασικής μουσικής για τους στρατιώτες στη Μοντάζα· εκείνη την περίοδο έμενε με τον Φέρνες στο Αμπού ελ Ναουάτιρ και πιθανότατα τους σύστησε η γειτόνισσα του Τέρνι, η καλλιτέχνιδα της όπερας Αϊντα Μπορτσγκρέβινκ. Μέχρι το καλοκαίρι είχαν γίνει φίλοι και ο Φόρστερ πήγε να μείνει μαζί του κοντά στον όρμο Στάνλεϊ, όπου κολυμπούσαν και τραγουδούσαν ο ένας στον άλλο βαγκνερικά λαϊτμοτίβ κάτω από το νερό.

Μετά τη δημοσίευση του άρθρου, οι δυο τους συναντήθηκαν για να γευ-

ματίσουν και ο Τέρνι διηγήθηκε στον Φόρστερ ένα πρόσφατο περιστατικό στην τράπεζα, όπου παρατήρησε πως ένας πελάτης είχε ξεχάσει απερίσκεπτα στον γκισέ αρκετές εκατοντάδες λίρες σε χαρτονομίσματα. Αφού έτρεξε για να τον προλάβει, του επέστρεψε τα χρήματα και ο άλλος τον ευχαρίστησε θερμά, όμως ο Τέρνι τον στρίμωξε και του είπε: «Αναμφίβολα, θα γνωρίζετε ότι, βάσει της παραγράφου 193, δικαιούμαι αμοιβή δέκα τοις εκατό επί του ποσού». «Το γνωρίζω» αποκρίθηκε ο άλλος «όμως σέβομαι υπερβολικά τον χαρακτήρα και τα καλλιτεχνικά σας επιτεύγματα, για να εφαρμόσω τον νόμο». «Δε συμμερίζομαι τους ενδοιασμούς σας» αποκρίθηκε ο Τέρνι, ο οποίος τώρα, όπως είπε στον Φόρστερ, διεκδικούσε δικαστικά το ποσοστό του. Το επεισόδιο ήταν χαρακτηριστικό της Αλεξάνδρειας, όπου, σε αντιστοιχία με το χαμηλού υψόμετρου τοπίο της, δεν υπήρχαν υψηλές ηθικές αξίες, και όπως δεν υπήρχαν γκρεμοί, αντίστοιχα δεν υπήρχε και «ο κίνδυνος, η γενναιότητα ή η ομορφιά»¹³ που απαιτείται για να φτάσεις στα άκρα.

Εξαίρεση αποτελούσε ο Καβάφης, για τον οποίο, όπως έγραψε ο Φόρστερ, «ζωή χωρίς κουράγιο, δεν είναι ζωή»,¹⁴ κουράγιο όμως «όχι σε μορφή συνηθισμένη ή ευυπόληπτη».¹⁵ Σε ένα σατιρικό κείμενο που έστειλε στον Ρόμπερτ Τρεβέλυαν το καλοκαίρι του 1918 με τίτλο «Ο Περικλής στον Παράδεισο», ο Φόρστερ τοποθετεί τον Αναστασιάδη σε μια σκάλα που εκτείνεται στο άπειρο και προς τις δύο κατευθύνσεις. «Είθε να εμφανιστεί σύντομα κάποιος» λέει «για να μάθω προς τα πού θα πάω. Υποθέτω πως πρέπει να πάω προς τα πάνω, όμως τέτοιου είδους μέρη είναι πολύ παραπλανητικά». Στη συνέχεια εμφανίζεται ο Καβάφης, κατεβαίνοντας τη σκάλα από ψηλά. Όμως γιατί πηγαίνει προς τη λάθος κατεύθυνση; «Ατυχής τάση, αγαπητέ μου Περικλή, ατυχής τάση». «Μα το θέαμα πρέπει να βρίσκεται προς τα πάνω» διαμαρτύρεται ο Αναστασιάδης, μα ο Καβάφης αποκρίνεται «ίσως ατυχώς, ίσως και όχι, εγώ κατεβαίνω, κατεβαίνω» και χάνεται προς τα κάτω. «Τι συμπέρασμα μπορεί να βγάλει κανείς γι' αυτό τον άνθρωπο; Έναν άνθρωπο με αναγνωρισμένο ταλέντο, που όμως πηγαίνει προς τα κάτω» λέει ο Αναστασιάδης. «Μα την πίστη μου, θεωρώ ότι ο Καβάφης ξέρει τι κάνει. Εξάλλου, είμαι κι εγώ καλλιτέχνης. Θα το διακινδυνεύσω», και αρχίζει να κατεβαίνει τρέχοντας τις σκάλες πίσω από τον Καβάφη, αλλά συγκρούεται με τον Τέρνι, που ανεβαίνει. «Ατύχημα! Οπ!» αναφωνεί ο Τέρνι, όμως ο Αναστασιά-

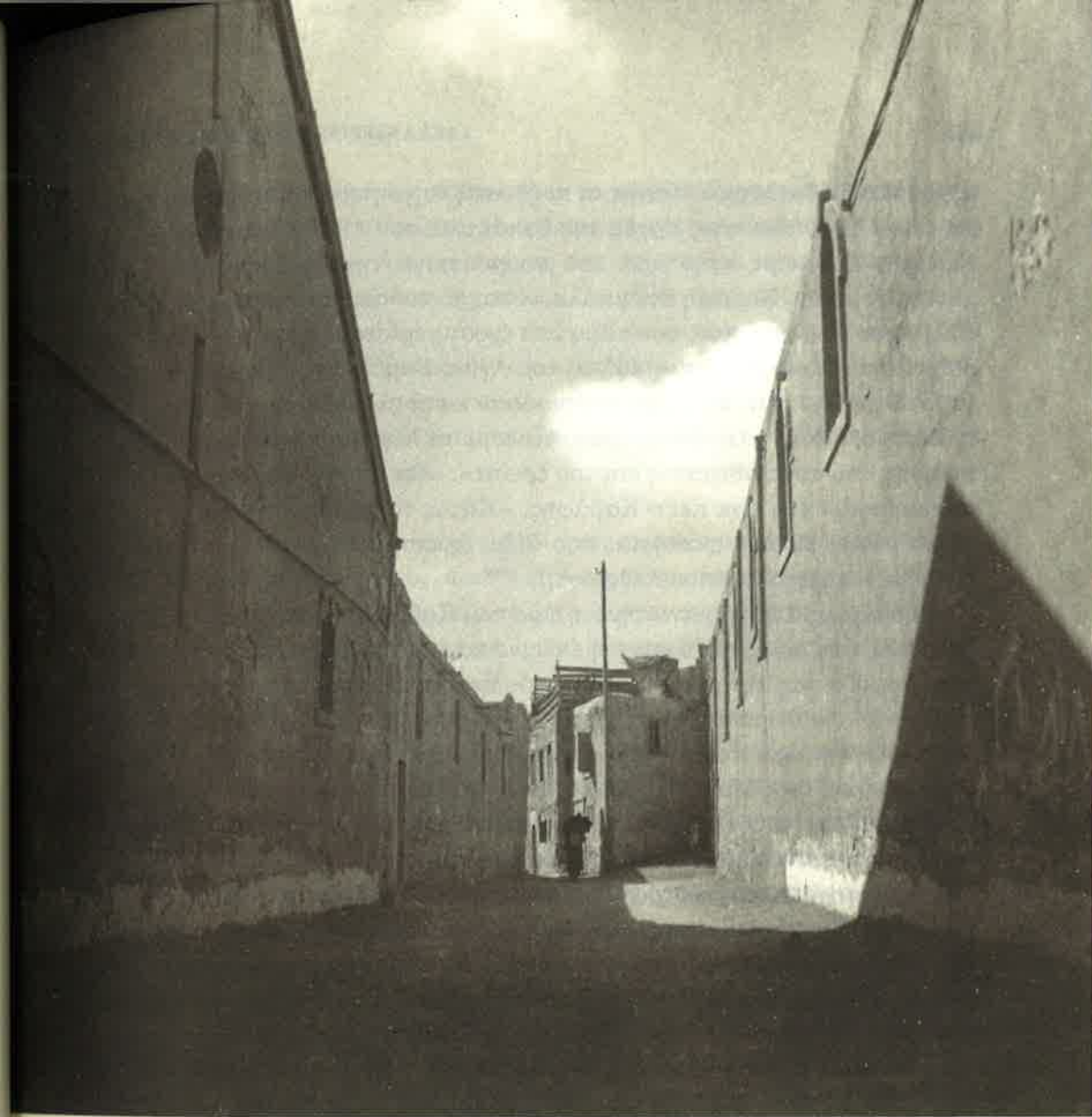
δης τού βάζει τις φωνές: «Θέλεις να λέγεςαι και καλλιτέχνης! Θα έπρεπε να κατεβαίνεις, όχι να ανεβαίνεις, να κατεβαίνεις, όχι να ανεβαίνεις!».¹⁶

Εκείνη την εποχή, στη διάρκεια των πρώτων δύο δεκαετιών του 20ού αιώνα, η Αλεξάνδρεια ήταν η έδρα των ελληνικών γραμμάτων, ενώ η Αθήνα δεν ήταν παρά μια επαρχιακή πόλη που αγκομαχούσε ως η πρωτεύουσα ενός πρωτόφαντου εθνικισμού. Τα σκαλιά μέχρι το διαμέρισμα του Καβάφη στην οδό Λέφκιους τα ανέβαιναν πολλοί από τους καλύτερους και πιο πρωτοποριακούς συγγραφείς, ποιητές, ηθοποιούς, μουσικούς και καλλιτέχνες, με τους οποίους μοιραζόταν τα λογοτεχνικά και ιστορικά ενδιαφέροντά του, όπως επίσης και Έλληνες, Γάλλοι και Βρετανοί διπλωμάτες, καθώς και φίλοι, όπως ο βαρόνος του βαμβακιού και συλλέκτης Αντώνης Μπενάκης, η αδελφή του οποίου, η συγγραφέας Πηνελόπη Δέλτα, εφοδίαζε τον Καβάφη με το αγαπημένο του λικέρ μαστίχα από τη Χίο. Ο καθένας ήταν ευπρόσδεκτος μαζί με την παρέα του, αν και ο Καβάφης έκανε διακρίσεις στη φιλοξενία του, κρατώντας το καλύτερο ούισκι για όσους εκτιμούσε περισσότερο, ενώ σε όσους ανεχόταν μετά βίας πρόσφερε το «ούισκι Παλαμάς» όπως το αποκαλούσε, ειρωνευόμενος τον κορυφαίο Αθηναίο ποιητή εκείνων των χρόνων, τον οποίο θεωρούσε δευτεροκλασάτο.

Πριν ανέβουν τα σκαλιά των δύο ορόφων μέχρι το διαμέρισμά του, οι επισκέπτες είχαν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις των ιεροδόουλων που φώναζαν στους περαστικούς από τα παράθυρα του πορνείου στο ισόγειο, με αποτέλεσμα στους χωρατατζήδες της Αλεξάνδρειας η οδός να είναι γνωστή με το όνομα Κλάψιους*. «Οι δύσμοιρες!» έλεγε ο Καβάφης για τις κοπέλες του ισογείου «δεν μπορεί κανείς παρά να τις λυπάται. Δέχονται κάποιους απεχθείς ανθρώπους, κάποια τέρατα, όμως» –κι εδώ η φωνή του έπαιρνε έναν βαθύ, φλογερό τόνο– «δέχονται και κάποιους αγγέλους, κάποιους αγγέλους!».¹⁷

Ο Φόρστερ δεν κάνει την παραμικρή αναφορά στις πόρνες, που ίσως εγκαταστάθηκαν εκεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ δεν αναφέρει σχεδόν τίποτα για τις επισκέψεις του στο διαμέρισμα ή για τις ερωτικές

* Λογοπαίγνιο, το οποίο προέκυψε από την αγγλική λέξη clap, που σημαίνει βλενόρροια. (Σ.τ.Μ.)

16. Οι αποθήκες στο Μινέτ ελ Μπασάλ. Το βαμβάκι καθαριζόταν και μέσω πρέσας κατέληγε σε δεμάτια στο Μινέτ ελ Μπασάλ κοντά στο Δυτικό Λιμάνι, όπου αποθηκευόταν σε αυτά τα κτίρια μέχρι την ώρα της εξαγωγής του.

προτιμήσεις του Καβάφη. Όμως υπάρχουν μαρτυρίες άλλων, εκείνης της περιόδου όσο και μετέπειτα. Έχοντας πλέον διαφορετική ονομασία και αριθμηση (οδός Σαρμ ελ Σεΐχ 4), το κτίριο όσο και ο δρόμος έχουν απλώς ερη-

μώσει και δε διαθέτουν τίποτα το ανήθικο ή το γοητευτικό, όμως στη δεκαετία του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όπως θυμόταν ο Γκαστόν Ζανανίρι, «την ώρα που σουρούπωνε, την ώρα που βράδιαζε» κάθονταν με τον Καβάφη στο μπαλκόνι και κοιτούσαν προς τους κήπους του Ελληνικού Νοσοκομείου, που τώρα πια έχουν γεμίσει με συνεργεία και γκαράζ, και προς τον πατριαρχικό ναό του Αγίου Σάββα πιο πέρα. Με ποτήρια γεμάτα με ζαμπίμπ στο χέρι, συζητούσαν κατά καιρούς για τον βυζαντινό πολιτισμό, «αυτό το πρότυπο», σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ζανανίρι, «της ποίησης, του συναισθήματος και του έρωτα». «Θα μπορούσα να ζω σε καλύτερο μέρος;» του είχε πει ο Καβάφης. «Κάτω, το πορνείο φροντίζει για τη σάρκα. Εκεί είναι η εκκλησία, που δίδει άφεση αμαρτιών. Και απέναντι είναι το νοσοκομείο, όπου πεθαίνουμε».¹⁸

Το σούρουπο ήταν η αγαπημένη ώρα του Καβάφη για να δέχεται επισκέψεις, και στη συνέχεια άνοιγε ή έκλεινε τα παντζούρια και τις κουρτίνες, προσαρμόζοντας την ένταση του φωτός που έπεφτε στους επισκέπτες του, ενώ, όταν στο δωμάτιο βρισκόταν ένα όμορφο πρόσωπο, το φώτιζε με ένα δυο κεριά, την ώρα που ο ίδιος παρέμενε κρυμμένος στη σκιά. Σε μια τέτοια επίσκεψη, ο Τίμος Μαλάνος, νεαρός στα χρόνια του πολέμου και μετέπειτα αυθεντία στον Καβάφη, ήρθε για να του δείξει τα ποιήματά του: «Είχα μείνει έως αργά στο σαλόνι του. Τότε, για μια στιγμή, θυμάμαι, αισθάνθηκα όλη του την ψυχή να συγκεντρώνεται στο βλέμμα του και στο άγγιγμα του χεριού του, έτοιμος να αποτολμήσει προς το μέρος μου μια κίνηση σαρκοφάγου φυτού».¹⁹ Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες καταγεγραμμένες στιγμές που ο Καβάφης προσπάθησε να χαρεί τον έρωτα δίχως να πληρώσει· ο Μαλάνος ένωσε μια φυσική αποστροφή και δε συνέβη το παραμικρό. Αντίθετα, όπως θυμόταν ο Ζανανίρι, με τον Καβάφη «συχνάζαμε σε καμπαρέ. Εκείνος συνήθιζε να περνά τα βράδια του εκεί, κοιτώντας τους νεαρούς. Και όταν επέστρεφε στο σπίτι του, συνήθιζε να σημειώνει τις εντυπώσεις του. Θα διαπιστώσετε πως σε ορισμένα από τα ποιήματά του αναφέρει ότι οι ηλικιωμένοι προστρέχουν στις αναμνήσεις τους». Εκείνη την περίοδο, ο Ζανανίρι ήταν ένας νεαρός *homme de lettres*, μόλις είκοσι δύο ετών όταν γνώρισε τον Καβάφη το 1926· εβδομήντα χρόνια αργότερα, ζούσε σαν Δομινικανός μοναχός στο Παρίσι, στην οδό Φομπούρ Σαιν Ονορέ, και όταν ρωτήθηκε τι άλλο, πέραν της ποίησης, απασχολούσε τις συναντήσεις του με

τον Καβάφη, αποκρίθηκε «η ποίηση ήταν το μόνο πράγμα που συζητούσαμε με τον Καβάφη. Δε με πιστεύετε; Οι σχέσεις μου με τον Καβάφη ήταν ουσιαστικά καλλιτεχνικές – για την ποίηση και το πνεύμα του Βυζαντίου. Δε σκέφτηκα ποτέ τον Καβάφη ως κάτι άλλο πέρα από ποιητή». Κι έτσι ο Καβάφης, όταν αισθανόταν μόνος τα βράδια, έπαιρνε τους δρόμους και έφαχνε στα μπαρ και στα καφενεία για απένταρους νεαρούς, όπως ο Σπύρος ή ο Γιώργος, δύο ονόματα που τα αναφέρει, ή για τον αγαπημένο του, έναν μηχανικό αυτοκινήτων ονόματι Τοτό, και τους «χαρτζιλίκωνε» για να ανέβουν στο διαμέρισμά του.

Δικαιολογημένα, οι ιστορικοί συνειρμοί ήταν αυτονόητοι, σχεδόν αναπόφευκτοι, για τους Αλεξανδρινούς, και ιδιαίτερα για τον ποιητή της πόλης, με τον φόρστερ να εκφράζει με ακρίβεια το ζήτημα όταν έγραφε πως «οι βασιλείς, οι αυτοκράτορες κι οι πατριάρχες έχουν οργώσει το έδαφος ανάμεσα στο γραφείο και το διαμέρισμά του».²⁰

Ο Καβάφης εργαζόταν στην Υπηρεσία Άρδευσης του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, με τα γραφεία του «Τρίτου Τομέα»²¹ να βρίσκονται σε ένα κτίριο κοντά στον τερματικό σταθμό των τραμ, στο ανατολικό άκρο της οδού Σταθμού Ράμλι.²² Σίγουρα θυμόταν τους δύο οβελίσκους που στα νιάτα του βρίσκονταν κοντά στην ακτή, ο ένας όρθιος και ο άλλος πεσμένος και μισοθαμμένος στην άμμο. Σηματοδοτούσαν τη θέση του Καισαρείου, ενός ναού που ξεκίνησε να χτίζεται από την Κλεοπάτρα προς τιμήν του Ιούλιου Καίσαρα ή του Μάρκου Αντώνιου, αλλά αποπερατώθηκε για τη λατρεία του Αύγουστου, όπως ήθελε ο Οκταβιανός να τον αποκαλούν μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου. Το Καισάρειον ήταν εντυπωσιακό σε κλίμακα, όλο χρυσάφι και ασήμι, ενώ το περιέβαλλαν προστώα, βιβλιοθήκες και ιερά άλση. Αργότερα μετατράπηκε σε πατριαρχικό ναό, αλλά στο πέρασμα του χρόνου απέμειναν μόνο οι οβελίσκοι. Κατόπιν, τον 19ο αιώνα, οι «Βελόνες της Κλεοπάτρας» δωρήθηκαν, με τον πεσμένο οβελίσκο να τοποθετείται στην Αποβάθρα Βικτώρια του Λονδίνου, και τον όρθιο στο Σέντραλ Παρκ της Νέας Υόρκης. Έτσι, ο Καβάφης, καθώς επέστρεφε στο σπίτι του ακολουθώντας την οδό Μισάλα (που στα αραβικά σημαίνει οβελίσκος), θα θυμόταν την εποχή που ο οβελίσκος της Νέας Υόρκης βρισκόταν ακριβώς στη θέση του Τρίτου Τομέα της Υπηρεσίας Άρδευσης.

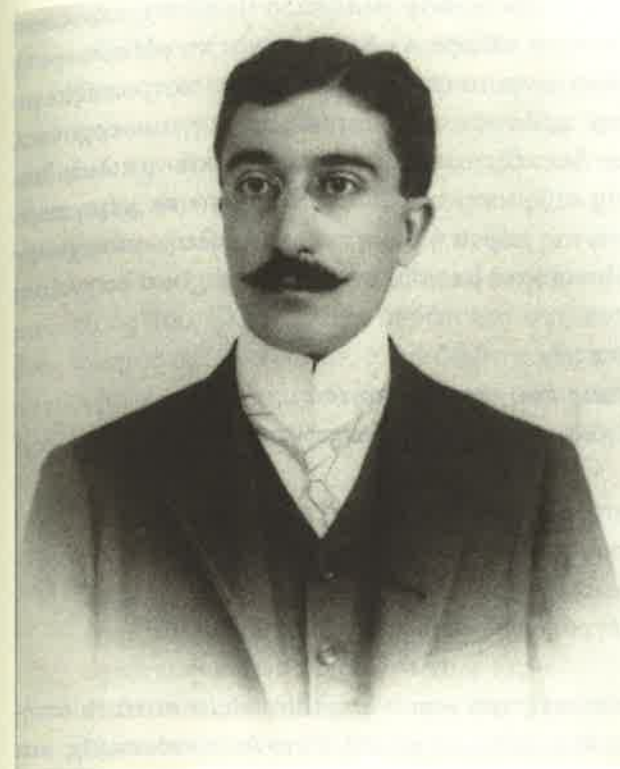
Ο Καβάφης είχε και άλλες αφορμές για συνειρμούς καθώς πλησίαζε στην οδό Λέفيους, όπου η Ιστορία και η προσωπική του αίσθηση επικοινωνίας με τον ελληνικό κόσμο προσέδιδαν ιδιαίτερη ισχύ στον Άγιο Σάββα, αφού ως έδρα του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, Λιβύης, Πενταπόλεως, Αιθιοπίας και πάσης Αιγύπτου αποτελεί ευθεία συνέχεια του Καισαρείου.²³ Ο Άγιος Σάββας χτίστηκε το 1687,²⁴ στη θέση ενός παλαιότερου ναού που θεμελιώθηκε το 615, και αντιπροσωπεύει την Εκκλησία που παρέμεινε πιστή στο Βυζάντιο και στον αυτοκράτορα στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας το 451, όταν οι γηγενείς χριστιανοί της Αιγύπτου, οι κόπτες, στράφηκαν προς τον μονοφυσιτισμό. Ο Πατριάρχης παραμένει αυτοκέφαλος, όπως ήταν ανέκαθεν, χωρίς να υπάγεται σε κάποια ανώτερη εκκλησιαστική αρχή, ενώ στην παγκόσμια ιεραρχία είναι δεύτερος τη τάξει, μετά τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Μολονότι ο Καβάφης θεωρούσε πως όλες οι θρησκείες ήταν «μαγειρεμένες»,²⁵ πήγαινε στον Άγιο Σάββα κάθε Μεγάλη Παρασκευή και στεκόταν ανάμεσα στους πιστούς στη διάρκεια της όμορφης και συγκινητικής εξόδου του Επιταφίου από το Πατριαρχείο:

*Εκεί σαν μπω, μες σ' εκκλησία των Γραικών·
με των θυμιαμάτων της τες ευωδίες,
μες τες λειτουργικές φωνές και συμφωνίες,
τες μεγαλοπρεπείς των ιερέων παρουσίες
και κάθε των κινήσεως τον σοβαρό ρυθμό –
λαμπρότατοι μες στων αμφίων τον στολισμό –
ο νους μου πηαίνει σε τιμές μεγάλες της φυλής μας,
στον ένδοξό μας Βυζαντινισμό.*

«Στην εκκλησία» (γράφηκε το 1892, δημοσιεύτηκε το 1912)²⁶

Αντίστοιχα, το Ελληνικό Νοσοκομείο προκαλούσε σχεδόν αναπόφευκτους συνειρμούς, καθώς, προ της κατασκευής του το 1880, οι εκσκαφές στον χώρο αποκάλυψαν τα τεράστια θεμέλια ενός αρχαίου κτιρίου διακοσμημένου με μαρμάρινα αγάλματα, που ταυτίστηκε με το παλάτι του αυτοκράτορα Αδριανού, ο οποίος επισκέφθηκε την Αίγυπτο το 130 π.Χ. Στην περιοχή βρέθηκαν και άλλα αγάλματα, όπως η κολοσσιαία φιγούρα του Μάρκου Αυρήλιου και

17. Ο Κωνσταντίνος Καβάφης, σε φωτογραφία του 1903 περίπου, την οποία, μαζί με άλλες, συνέχιζε να επιδεικνύει δεξιά και αριστερά επί σειρά ετών. Όταν κάποτε ο εκδότης του περιοδικού Γράμματα του ζήτησε μια πιο πρόσφατη, ο Καβάφης τού συνέστησε να αλλάξει τη λεζάντα σε «Ο Καβάφης πριν από χρόνια».

ένα ελληνιστικό άγαλμα του Ηρακλή. Μια αναθηματική επιγραφή στην Ίσιδα Πλουσία ανακαλύφθηκε στη συμβολή των οδών Νέμπι Ντανιέλ και Ελληνικού Νοσοκομείου, υποδεικνύοντας την ύπαρξη ενός ναού της θεάς που ίσως εκτεινόταν κάτω από το σπίτι του Καβάφη στην οδό Λέفيους.

Αυτά, συν άλλα ευρήματα, όπως το αντίγραφο του αρχαίου ρυμοτομικού σχεδίου της Αλεξανδρείας, φανέρωναν πως εδώ ήταν η καρδιά της αρχαίας πόλης. Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη, κατά τον Μπρέτσα, πρέπει να βρίσκονταν μεταξύ των οδών Μισάλα, Ελληνικού Νοσοκομείου και Νέμπι Ντανιέλ, Ροζέττης και Σερίφ Πασά. Στο *Alexandrea ad Aegyptum* ο Μπρέτσα ταύτιζε επίσης την οδό Ροζέττης με την Κανωπική Οδό και την οδό Νέμπι Ντανιέλ με την οδό Σώματος, τοποθετώντας τον τάφο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (το σώμα) κοντά σε αυτά τα σταυροδρόμια – με άλλα λόγια, λίγα μέτρα από την οδό Λέفيους.

Επιστρέφοντας στο σπίτι του από την οδό Μισάλα, ο Καβάφης περνούσε από δύο αγαπημένα του στέκια, το «Καφέ Αλ Σαλάμ» και το «Μπίλιαρντς Παλάς»,²⁷ με το δεύτερο να δικαιώνει το όνομά του τόσο με τα τραπέζια με τη μαρμάρινη επιφάνεια στην πρόσοψη, με νεαρούς να πηγαινοέρχονται ανάμεσά τους, όσο και με τα δεκαέξι τραπέζια αμερικάνικου μπιλιάρδου και τα τέσσερα γαλλικού στις αίθουσες στο βάθος. Σε αυτά τα μέρη περνούσε συχνά τις ώρες του πίνοντας πόρτο ή ρακή και τσιμπολογώντας χουρμάδες, με τις σκέψεις του να κινούνται μεταξύ ονειροπόλησης και λαγνείας:

Θάναι μόλις είκοσι δύο ετών.

*κι όμως εγώ είμαι βέβαιος που, σχεδόν τα ίσα
χρόνια προτύτερα, το ίδιο σώμα αυτό το απήλαυσα.*

...

Α τώρα, να, που κάθισε στο διπλανό τραπέζι

Γνωρίζω κάθε κίνηση που κάμνει – κι απ' τα ρούχα κάτω

Γυμνά τ' αγαπημένα μέλη ξαναβλέπω.

«Το διπλανό τραπέζι» (γράφτηκε τον Ιανουάριο του 1918)²⁸

Για τον Καβάφη, τα «χρόνια προτύτερα» που «το ίδιο σώμα αυτό το απήλαυσα» συνιστούσαν επίσης ένα είδος ιστορίας, έντονα προσωπικής και συναισθηματικά φορτισμένης, με όλες εκείνες τις ενσαρνώσεις του Άδωνη από τα καφενεία να προστίθενται στη φανταστική πομπή των πατριαρχών και των βασιλέων. Κατά πάσα πιθανότητα εδώ, στην οδό Μισάλα, ο Φόρστερ συνάντησε τον Καβάφη σε «απόσταση από το σύμπαν» και τον άκουσε να διατυπώνει μια από εκείνες τις τεράστιες και σύνθετες προτάσεις, την «πρόταση ενός ποιητή»,²⁹ που τους συνόδευε μέχρι την οδό Λέψιους. Εκεί, όπως ο Καβάφης με τον Ζανανίρι μία δεκαετία αργότερα, θα μίλαγαν για την ποίηση και το παρελθόν και, όπως έλεγε ο Ζανανίρι, «όχι πάλι, αλλά πάντοτε για την Αλεξάνδρεια».³⁰

Ο Καβάφης, παρότι εργαζόταν ως κρατικός υπάλληλος στον Τρίτο Τομέα της Υπηρεσίας Άρδευσης, δεν ξέχασε ποτέ ότι ο πατέρας του ήταν εύπορος. Ωστόσο η κατάστασή του, όπως και η άνοδος και η πτώση της οικογένειας, αποτελούσαν επίσης μέρος μιας ευρύτερης ιστορίας, της μακράς και επι-

σφαλούς ιστορίας της ελληνικής διασποράς, για τον πολιτισμό της οποίας ήταν περήφανος. Ισχυριζόταν πως δεν ήταν Έλληνας, αλλά Ελληνικός (με την έννοια του επιθέτου), εκφράζοντας τη σύνδεσή του με μια κληρονομιά λιγότερο αμιγή, παρ' όλ' αυτά μεγαλειώδη. Από τη Μασσαλία ως την Ινδία και από την Κασπία ως τους καταρράκτες του Άνω Νείλου εκτεινόταν η οικουμένη, όπως την αποκαλούσαν οι αρχαίοι, το σύμπαν, όπου η ελληνική γλώσσα και κουλτούρα ήταν κοινό κτήμα των πολιτισμένων ανθρώπων. Ήταν ο ελληνιστικός κόσμος που κληροδότησε ο Μέγας Αλέξανδρος, με τους κατοίκους του Έλληνες στη σκέψη και στη συμπεριφορά, αν όχι στο αίμα, ένας κόσμος όχι των εθνών, αλλά διεθνής και κοσμοπολίτικος. Μέσα από την αντίληψή του για την Ιστορία, όπως και για τον τόπο και τη γλώσσα, ο Καβάφης αξίωνε αυτή την κληρονομιά για τον ίδιο και για την πόλη του:

Ώστε κοντεύουμε να φθάσουμε', Έρμιππε.

Μεθαύριο, θαρρώ· έτσ' είπε ο πλοίαρχος.

Τουλάχιστον στην θάλασσά μας πλέουμε·

*Νερά της Κύπρου, της Συρίας και της Αιγύπτου,
αγαπημένα των πατρίδων μας νερά.*

Γιατί έτσι σιωπηλός; Ρώτησε την καρδιά σου,

Όσο που απ' την Ελλάδα μακρυνόμεθαν

δεν χαιρόσουν και συ; Αξίζει να γελοιούμαστε; –

αυτό δεν θάταν βέβαια ελληνοπρεπές.

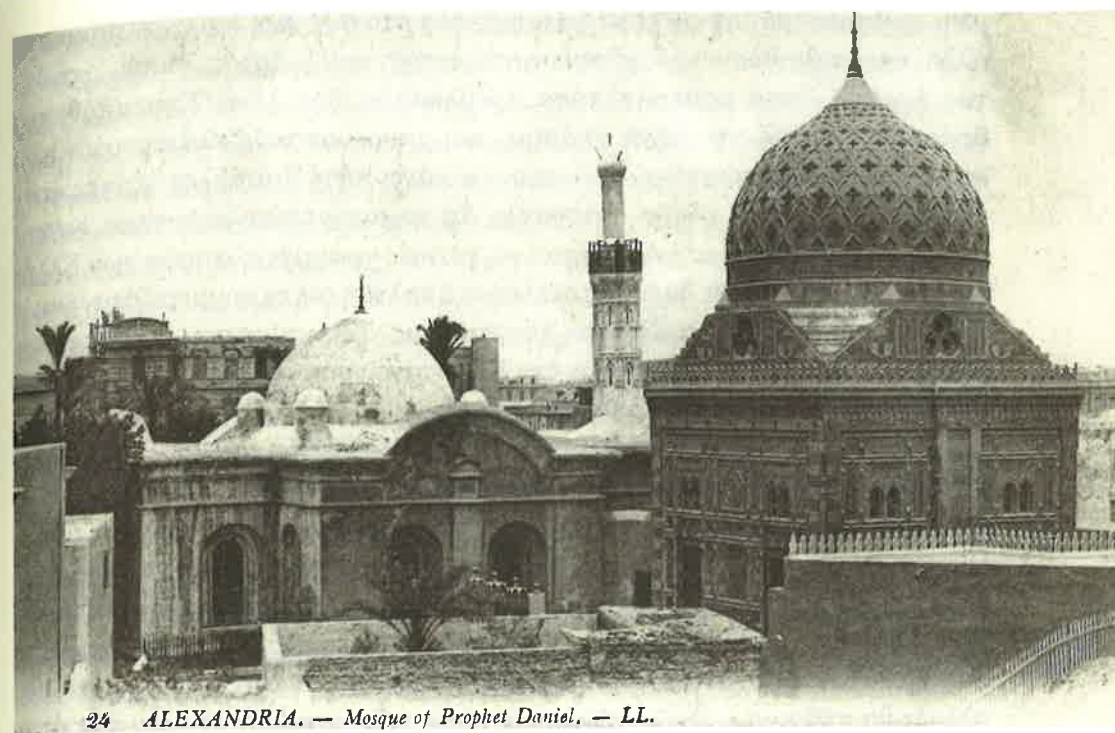
«Επάνοδος από την Ελλάδα» (γράφτηκε το 1914)³¹

Γεννημένος στην Αλεξάνδρεια το 1863, ο Κωνσταντίνος Καβάφης ήταν ο μικρότερος από τους επτά γιους μιας οικογένειας που είχε εγκατασταθεί γενιές πριν στην ευημερούσα ελληνική κοινότητα της Κωνσταντινούπολης. Και οι δύο πλευρές της οικογένειας διέθεταν εξέχοντες προγόνους, έναν κυβερνήτη της Μολδαβίας και έναν αρχιεπίσκοπο Αντιοχείας από την πλευρά του πατέρα και έναν αρχιεπίσκοπο Καισαρείας από εκείνη της μητέρας. Η οικογένεια της μητέρας ισχυριζόταν επίσης πως καταγόταν από τον βυζαντινό αυτοκρατορικό οίκο των Δουκών· από την άλλη, οι Καβάφηδες λέγεται πως είχαν τη ρίζα τους στα σύνορα Αρμενίας και Περσίας, απ' όπου είχαν πάρει και το όνομά τους, από το «ayakkabici», που στα τουρκικά σημαίνει τσαγκάρης.

Ο πατέρας του Καβάφη, ο Πέτρος, ακολούθησε τον μεγαλύτερο αδελφό του στην Αγγλία, όπου το 1849 ίδρυσαν την εταιρεία εισαγωγών-εξαγωγών «Αφοί Καβάφη», με έδρα το Λονδίνο, που εμπορευόταν βαμβάκι από την Αίγυπτο και υφάσματα από το Μάντσεστερ. Την ίδια χρονιά, στη διάρκεια της επίσκεψής του στην Κωνσταντινούπολη, ο Πέτρος παντρεύτηκε τη Χαρίκλεια, κόρη εμπόρου διαμαντιών, και, αφού επέστρεψε μαζί της στην Αγγλία το 1890, απέκτησε τη βρετανική υπηκοότητα. Πέντε χρόνια αργότερα, ο Πέτρος πήγε την οικογένειά του στην Αλεξάνδρεια, όπου ίδρυσε την εταιρεία «Π. Ι. Καβάφης και Σία», όπου εμπορευόταν βαμβάκι και σιτηρά, με υποκαταστήματα στο Κάιρο, το Λονδίνο και το Λίβερπουλ. Επωφελούμενος πρώτα από τον Κριμαϊκό Πόλεμο, που αύξησε τις τιμές των σιτηρών, και στη συνέχεια από τον Αμερικανικό Εμφύλιο, που ανάγκασε τα αγγλικά κλωστήρια να στραφούν στην Αίγυπτο για τις προμήθειες σε βαμβάκι, ο Πέτρος σύντομα έγινε ένας από τους ισχυρότερους εμπόρους στην Αλεξάνδρεια. Εύπορος, δραστήριος και καλλιεργημένος, κυκλοφορούσε στους υψηλότερους κύκλους, συγκαταλέγοντας στους φίλους του τον χεδίβη Σαΐντ και τον χεδίβη Ισμαήλ.

Ο Κωνσταντίνος Καβάφης γεννήθηκε στο ζενίθ της έκρηξης με το βαμβάκι, στην κομψή οδό Σερίφ Πασά – με το έτος 1863 να αποτελεί σημαδιακή χρονολογία, καθώς οι οικογένειες των Ελλήνων που ήρθαν στην Αλεξάνδρεια πριν από εκείνη τη χρονιά, οι θεμελιωτές των ελληνικών εμπορικών και τραπεζικών δραστηριοτήτων στην πόλη, συνέχισαν να έχουν κοινωνικό προβάδισμα έναντι όσων ήρθαν μετά την άνοδο του Ισμαήλ στην εξουσία και την ενίσχυση της ευρωπαϊκής, και κυρίως της βρετανικής, επιρροής και των κεφαλαίων της. Όμως ο Πέτρος πέθανε ξαφνικά το 1870, αφήνοντας την επιχείρηση καθώς και μια μάλλον μικρή πραγματική περιουσία στην οικογένειά του, με τους μεγαλύτερους αλλά άπειρους γιους να αναλαμβάνουν τις διευθυντικές θέσεις της εταιρείας στην Αλεξάνδρεια, το Λίβερπουλ και το Λονδίνο, και τη Χαρίκλεια με τον μικρό της γιο να ζει από τη μια πόλη στην άλλη. Μέχρι το 1876 η εταιρεία είχε καταστραφεί οικονομικά και η οικογενειακή περιουσία είχε χαθεί, και την επόμενη χρονιά επέστρεψαν στην Αλεξάνδρεια, όπου οι αδελφοί του Καβάφη εργάστηκαν όπου μπορούσαν, ως υπάλληλοι και διευθυντές σε άλλες ελληνικές εταιρείες.

Ο θάνατος του πατέρα του και η απώλεια της οικογενειακής περιουσίας

24 ALEXANDRIA. — Mosque of Prophet Daniel. — LL.

18. Καρτ ποστάλ με το Τέμενος Νέμπι Ντανιέλ. Το Τέμενος Νέμπι Ντανιέλ βρισκόταν, όπως έγραφε ο Φόρστερ, «στο σημείο του τάφου του Αλεξάνδρου... Οι κρύπτες δεν έχουν εξερευνηθεί και σύμφωνα με τις φήμες ο Αλέξανδρος κείται ακόμη άθικτος σε μία από αυτές».

σημάδεψαν τον Καβάφη, το ίδιο όμως και τα χρόνια της εκπαίδευσής του στην Αγγλία, καθώς η λογοτεχνία, η γλώσσα και τα ήθη της συνέχισαν να τον επηρεάζουν σε όλη του τη ζωή. Μέχρι τη μέρα που πέθανε, μιλούσε τα ελληνικά με αγγλική προφορά και πιθανόν ορισμένα από τα ποιήματά του να τα «σκέφτηκε» πρώτα στα αγγλικά, προτού τα γράψει στα ελληνικά. Φυσικά, ούτε τα γεγονότα του 1882, όταν ήταν δεκαεννιά ετών, τον άφησαν ανεπηρέαστο. Στις 5 Ιουνίου εκείνης της χρονιάς, πριν από τις ταραχές στην οδό Αδελφών, ένας Αλεξανδρινός φίλος έγραφε στον Καβάφη από την Αγγλία, «διαβάζω στις εφημερίδες πως όλοι οι Ευρωπαίοι τρέπονται σε φυγή από την Αίγυπτο και δεν μπορώ παρά να ξεσπάσω στα γέλια όταν σε σκέφτο-

μαι... να τρέπεται σε φυγή με μια ομπρέλα στο ένα χέρι και έναν σάκο στο άλλο, και με διακόσιους βάρβαρους στο κατόπι σου... Αυτός, λοιπόν, ο ανόητος Αραμπί Πασά προκαλεί τόσα προβλήματα, όσα λένε; Έχει απύθμενο θράσος, το κεφάλι του θέλει σπάσιμο, και απορώ με τον Γκλάντστοουν που συνεχίζει να λέει πως είναι αδύνατον να κάνει κάτι, και άλλες τέτοιες κουταμάρες. Εάν ήταν εδώ ο Ντισράέλι, θα το αντιμετώπιζε *tambour battant* [χωρίς περιστροφές]». ³² Αυτή ήταν σε γενικές γραμμές η άποψη των Ελλήνων της Αιγύπτου και δε θα αποτελούσε έκπληξη αν τη συμεριζόταν και ο Καβάφης. Η οικογένεια Καβάφη ήταν από τις τελευταίες που έφυγε, απρόθυμα, παίρνοντας το καράβι για την Κωνσταντινούπολη, κάτι λιγότερο από μία εβδομάδα πριν από τον βομβαρδισμό.

Το 1885 ο Καβάφης και η μητέρα του επέστρεψαν για άλλη μια φορά στην Αλεξάνδρεια, όπου έζησαν μαζί μέχρι τον θάνατό της, το 1899. Εκείνη ήταν μάλλον κτητική και όσο μεγάλωνε φοβόταν όλο και πιο πολύ τη μοναξιά, και αυτός ήταν άλλος ένας λόγος που ο Καβάφης περίμενε να κοιμηθεί η μητέρα του, πριν ξεγλιστρήσει μέσα στη νύχτα, με προορισμό το Αταρίν. Ένας από τους μεγαλύτερους γιους της έλεγε, «όλη της η ζωή ήταν αφύσικη και ήμασταν υποχρεωμένοι να συμβιβαστούμε με αυτή την ανωμαλία, αλλιώς θα πέθαινε!». Όμως ο Κωνσταντίνος, παρότι παραπονιόταν πως ήταν σχεδόν αδύνατον να ορίσει ένα ραντεβού ή να αποδεχτεί μια πρόσκληση, καθώς οι αξιώσεις της ίσως τον ανάγκαζαν να ακυρώσει τα σχέδιά του την τελευταία στιγμή, παρέμενε αφοσιωμένος σ' εκείνη: «Νομίζω πως ο μόνος που θα κλάψει για μένα αν πεθάνω είναι ο Κωστάκης» ³³ έλεγε εκείνη για τον μικρότερο γιο της.

Σε μια περίοδο που οι πιο εύπορες οικογένειες άρχισαν να μετακινούνται από το κέντρο της πόλης προς το Καρτιέ Γκρεκ, το Μωχαρέμπεη ή και μακρύτερα, στο Ράμλι, η οικογένεια Καβάφη μετακόμισε αρχικά στην οδό Τεουφίκ, παράλληλη αν και όχι εξίσου κομψή με την οδό Σερίφ Πασά, και αργότερα στην οδό Σταθμού Ράμλι, η οποία ήταν αρκούντως ευυπόληπτη τη μέρα, αλλά τη νύχτα ζωντάνευε από την πορνεία και των δύο φύλων, με τις γυναίκες να σουλατσάρουν στη μια πλευρά του δρόμου και τους άνδρες στην άλλη.

Όμως, παρότι τα οικονομικά της οικογένειας Καβάφη ήταν περιορισμένα, η κοινωνική της υπόληψη παρέμενε σε υψηλά επίπεδα και σύντομα η μητέρα και οι γιοι παρασύρθηκαν από τη δίνη της αλεξανδρινής κοινωνίας, δίνοντας

το «παρών» στη χεδιβική αυλή, στο Ανάκτορο Ρας ελ Τιν, πηγαίνοντας στις ιπποδρομίες του Αθλητικού Ομίλου, διασκεδάζοντας στο Καζίνο Σαν Στέφανο και λαμβάνοντας προσκλήσεις για χοροεσπερίδες και δεξιώσεις στις υπέροχες βίλες των Ελλήνων και των άλλων Λεβαντίνων. Μία φορά την εβδομάδα η Χαρίκλεια άνοιγε το σπίτι για τους επισκέπτες, και η λίστα των καλεσμένων φανερώνει τον εύπορο και κοσμοπολίτικο κύκλο στον οποίο κινούνταν η οικογένειά της: πολλές γαλλικές και αγγλικές οικογένειες, μεταξύ αυτών οι Κάρβερ και οι Άντερσον· οι Συρολιβανέζοι Ντεμπάν και Ζογέμπ· ³⁴ και οι Έλληνες Μπενάκης, Χωρέμης, Αντωνιάδης, Συναδινός, Ζιζίνιας και Ζερβουδάκης. Ο πλούτος ήταν διάχυτος στην αλεξανδρινή κοινωνία και για να ξεχωρίσει κανείς κατέφευγε στην αίρεση του σνομπισμού, με εφόδια είτε κάποιον επίκτητο τίτλο είτε μια συλλογή έργων τέχνης, και σχεδόν πάντοτε μια Αγγλίδα γκουβερνάντα. Όμως, καίτοι οι Καβάφηδες δεν ήταν *riches*, ταυτόχρονα δεν ήταν *pouveaux*, με τον αδελφό του Καβάφη, τον Ιωάννη, να γράφει μερικούς στίχους με υποτιμητική ειρωνεία για μια οικογένεια που ήταν και τα δύο: «Οι Ζερβουδάκηδες δεν πάει καιρός / που εμφανίστηκαν, τους συναντώ συχνά: / Υποκλίνομαι βαθιά – κι η βλοσυρή τους έκφραση αλλάζει / και μου χαμογελούν κοφτά». ³⁵

Ο Μπενάκης είχε προσφέρει στον Καβάφη δουλειά στην εξαγωγική εταιρεία βάμβακος «Χωρέμης-Μπενάκης και Σία», όμως εκείνος αρνήθηκε, ίσως επειδή δεν ήθελε να έχει υποχρέωση στους συμπατριώτες του Έλληνες. Προτιμούσε να διατηρεί την ανεξαρτησία του, όπως και την ανωνυμία του, ως κατώτερος δημόσιος υπάλληλος, ως Άγγλος υπήκοος (μόνο κάποια στιγμή αργότερα, σε άγνωστη ημερομηνία, πήρε την ελληνική υπηκοότητα), δουλεύοντας με Βρετανούς προϊσταμένους στον Τρίτο Τομέα της Υπηρεσίας Άρδευσης, όπου ήταν υπεύθυνος της αγγλόφωνης αλληλογραφίας. Οι προϊστάμενοί του στην Υπηρεσία τον αντιμετώπιζαν με σεβασμό και γοητεύονταν από την ευρυμάθειά του, ενώ τον καλούσαν συχνά στα γραφεία τους, όπου τον άφηναν να μιλάει επί μακρόν για ιστορικά ζητήματα. «Εγώ είχα δύο ιδιότητες» είπε κάποτε «να κάνω ποιήματα και να γράφω Ιστορία», ³⁶ και, παρότι δεν έγραψε ποτέ Ιστορία, το πάθος του για την ιστορική λεπτομέρεια ζωντάνευε το παρελθόν και ικανοποιούσε τους Εγγλέζους διευθυντές με τις αναφορές του στις προσωπικότητες της αρχαίας πόλης, λες και κουτσομπόλευε για κάποια τρέχουσα σκανδαλώδη δολοπλοκία στον αλεξανδρινό κόσμο εκτός γραφείου.

Ξεκίνησε στην Υπηρεσία Άρδευσης το 1889 και όφειλε τη θέση του στον Ζορζ Ζανανίρι Πασά, έναν χριστιανό συριακής καταγωγής, αλλά αντίστοιχα Βρετανό υπήκοο, με επιρροή στους οικονομικούς και διοικητικούς κύκλους της πόλης, όπως και στον Μισέλ Ζανανίρι, αδελφό του πασά, που ήταν αρχιλογιστής στην Υπηρεσία. (Ο Γκαστόν Ζανανίρι ήταν γιος του πασά και ανιψιός του Μισέλ.) Παρότι ο μισθός του Καβάφη δεν ήταν σπουδαίος, είχε πολλές μέρες άδεια και το ωράριό του δεν ήταν βεβαρυμένο. Υποτίθεται πως ξεκινούσε τη δουλειά στις οχτώ το πρωί. Όμως δεν έφτανε ποτέ στο γραφείο πριν από τις εννέα και μισή (οι Άγγλοι προϊστάμενοί του πήγαιναν αργότερα) και ήταν υποχρεωμένος να μένει μόλις μέχρι τη μία το μεσημέρι, οπότε το γραφείο έκλεινε, με αποτέλεσμα να έχει ελεύθερο χρόνο τα απογεύματα και να περνάει περιστασιακά από το Χρηματιστήριο, συμπληρώνοντας το εισόδημά του με μικροεπενδύσεις. Ακόμα και εκείνες οι λιγοστές ώρες δεν ήταν αφιερωμένες αποκλειστικά σε ζητήματα δουλειάς: «Ο Καβάφης ήταν πολύ πονηρός» θυμόταν ο Ιμπραήμ ελ Καγιάρ, ένας υφιστάμενός του. «Κάλυπτε το γραφείο του με φακέλους, τους άνοιγε και τους σκορπούσε τριγύρω, για να δίνει την εντύπωση πως πνίγεται στη δουλειά. “Είμαι πολύ απασχολημένος” απαντούσε διαρκώς στο τηλέφωνο. Κάποιες φορές, ο συνάδελφός μου κι εγώ τον παρατηρούσαμε από την κλειδαρότρυπα. Τον βλέπαμε να σηκώνει τα χέρια του σαν θεατρίνος και να παίρνει μια παράξενη έκφραση, σαν σε έκσταση, και στη συνέχεια να σκύβει για να γράφει κάτι. Ήταν η στιγμή της έμπνευσης. Όπως είναι φυσικό, το θεωρούσαμε αστείο και χασκογελούσαμε».³⁷

Στην οδό Λέφριους, μαζί με Φόρστερ και τον Καβάφη ήταν συχνά και ο Γιώργος Βαλασόπουλος, δικηγόρος, απόφοιτος και αυτός του Κινγκς Κόλετζ, που έμενε στον αριθμό 9 της οδού Φατιμιδών, στο Καρτιέ Γκρεκ. Ο Βαλασόπουλος, περισσότερο και από τον ίδιο τον Καβάφη, καθοδηγούσε τον Φόρστερ στο ελληνικό πρωτότυπο των ποιημάτων του και επιπλέον του παρείχε καλαίσθητες και, κατά τον Καβάφη, πιστές μεταφράσεις. Ο Βαλασόπουλος έγινε ο εκλεκτός τους για την απόδοση των ποιημάτων στα αγγλικά, προκειμένου ο Φόρστερ να τα παρουσιάσει στον αγγλόφωνο κόσμο.³⁸ Όμως ο Βαλασόπουλος εργαζόταν με πολύ αργούς ρυθμούς: μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και παρά τα καλοπιάσματα του Φόρστερ, τα ποιήματα του

Καβάφη που είχαν δημοσιευτεί στην Αγγλία μόλις που ξεπερνούσαν τα δώδεκα. Αργότερα αποκαλύφθηκε πως ο ρυθμός του Βαλασόπουλου οφειλόταν στην απέχθειά του για τα «χυδαία»³⁹ ποιήματα, τα οποία αρνιόταν να μεταφράσει, λέγοντας πως απλώς θα έβλαπταν τη φήμη του Καβάφη. Πάντως, φαίνεται πως δεν είχε θίξει το ζήτημα στον Φόρστερ.

Ωστόσο, ήταν μάλλον απίθανο να μην είχε αντιληφθεί ο Φόρστερ την ομοερωτική ποίηση του Καβάφη, ειδικά μετά τον Φεβρουάριο του 1918, όταν η ελληνική λογοτεχνική κοινότητα της Αλεξάνδρειας σκανδαλίστηκε από μια διάλεξη για τον Καβάφη που έδωσε ο Αλέξανδρος Σεγκόπουλος, νεαρός φίλος του ποιητή και μετέπειτα διαχειριστής του λογοτεχνικού έργου του, διάλεξη που στην πραγματικότητα γράφτηκε από τον ίδιο τον Καβάφη. Ο Καβάφης δημοσίευε τα ερωτικά του ποιήματα από το 1912, αλλά δεν ήταν απαραίτητο να τα θεωρήσει κάποιος ομοφυλοφιλικά, ούτε καν αυτοβιογραφικά. Κι αυτό γιατί η προσωπική αντωνυμία δεν είναι υποχρεωτική στα ελληνικά και συχνά την παρέλειπε, με αποτέλεσμα το φύλο του ερωτικού συντρόφου να παραμένει διφορούμενο, ενώ συν τοις άλλοις μερικές φορές επέλεγε να αποστασιοποιηθεί χρησιμοποιώντας το τρίτο πρόσωπο, αντί του πρώτου: «Ομνύει κάθε τόσο ν' αρχίσει πιο καλή ζωή. / Αλλ' όταν έλθ' η νύχτα... / στην ίδια μοιραία χαρά, χαμένος, ξαναπιαίνει» («Ομνύει», δημοσίευση: 1915). Όμως η διάλεξη, με τη χρήση του τεχνάσματος «πιθανόν – δεν μπορώ να πω μετά βεβαιότητας – η άποψη του Καβάφη ότι...», ισοδυναμούσε, όπως έγραφε αργότερα ο βιογράφος του, ο Ρόμπερτ Λίντελ, με «ειλικρινή δήλωση του ηδονισμού του Καβάφη: δεν υπήρχε πια αμφιβολία για την ταύτιση του ποιητή με το έργο του ή με το γεγονός ότι τα ποιήματα που αναλύθηκαν ήταν αυτοβιογραφικά – και οι περισσότεροι σίγουρα κατάλαβαν ότι ήταν ομοφυλοφιλικά».⁴⁰

Πολλά ομοερωτικά ποιήματα του Καβάφη δημοσιεύτηκαν επίσης στα Γράμματα, κατά τη διάρκεια του πολέμου. Τα Γράμματα εκδίδονταν από τον Στέφανο Πάργα, ή αλλιώς Νίκο Ζελίτα, που είχε και το βιβλιοπωλείο «Γράμματα» στην οδό Ντεμπάν, βόρεια της οδού Σερίφ Πασά. Μερικές φορές, ο Καβάφης πήγαινε εκεί αργά το βράδυ με κάποιο ποίημα που μόλις είχε ολοκληρώσει: «Σου το έφερα τώρα, Νίκο, για να μπορέσω να κοιμηθώ ήσυχος» και κάποια άλλη φορά: «Πάρ' το, Νίκο, μου καίει τα δάχτυλα».⁴¹ Ειδικά ο Φόρστερ δεν μπορεί παρά να είχε προσέξει το δοκίμιο για τον

19. Τραπέζια μπιλιάρδου στο «Μπίλιαρντς Παλάς». Ένα από τα αγαπημένα στέκια του Καβάφη, στην οδό Μισάλα. Στο καφέ της εισόδου σύχναζαν συγγραφείς και δημοσιογράφοι, και ο Καβάφης συμπαθούσε τη «λογοτεχνική παρέα», όμως πήγαινε και στη διπλανή αίθουσα με τα μπιλιάρδα, όπου έβρισκε νεαρούς ερωτικούς συντρόφους.

Ρούμπερτ Μπρουκ που του έστειλε από το Κάιρο ο Φέρνες στο τεύχος Οκτωβρίου του 1917, που περιείχε επίσης τρία ερωτικά ποιήματα του Καβάφη, τα «Νόησις», «Λάνη τάφος» και «Θυμήσου, Σώμα...» («Σώμα, θυμήσου όχι μόνο το πόσο αγαπήθηκες, / όχι μονάχα τα κρεβάτια όπου πλάγιασες, / αλλά κι εκείνες τες επιθυμίες που για σένα / γυάλιζαν μες στα μάτια φανερά, / κι ετρέμανε μες στην φωνή – και κάποιος / τυχαίον εμπόδιο τες ματαίωσε»).⁴² Βέβαια, τα ποιήματα ήταν στα ελληνικά, όπως και η διάλεξη του Σεγκόπουλου, όμως αυτό δεν πρέπει να εμπόδιζε τον Φόρστερ να αντιληφθεί το περιεχόμενό τους. Ωστόσο, αν ο Φόρστερ γνώριζε για την ερωτική ποίηση του Καβάφη, φαίνεται πως δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα και μάλλον δεν είχε συζητήσει γι' αυτήν με τον ποιητή.⁴³ Απόδειξη ότι τον συνάραπαζε όχι ο ηδονισμός του Καβάφη, αλλά η άποψή του για την Ιστορία.

«Τη συνήθισα πια την Αλεξάνδρεια» έγραφε ο Καβάφης το 1907, τη χρο-

νιά που μετακόμισε στο διαμέρισμά του στην οδό Λέψιους «και πιθανότατα και πλούσιος αν ήμουν, εδώ να έμενα. Παρ' όλ' αυτά, πόσο μ' αναστατώνει αυτό το μέρος. Τι δυσκολία, τι βάρος που είναι οι μικρές πόλεις – τι έλλειψη ελευθερίας. Θα έμενα εδώ (δεν είμαι πάλι απολύτως βέβαιος πως θα έμενα), γιατί είναι για μένα σαν πατρίδα, γιατί σχετίζεται με τις αναμνήσεις της ζωής μου. Πόσο, όμως, ένας άνθρωπος σαν κι εμέ – τόσο διαφορετικός – έχει ανάγκη τη μεγάλη πόλη. Τη Λόντρα, ας πούμε».⁴⁴ Όμως, όπως προκύπτει και από τους τελευταίους στίχους από το «Η Πόλις», που γράφτηκαν το 1894 και δημοσιεύτηκαν το 1910, είχε καταλήξει να αντιλαμβάνεται ότι η απόδραση ήταν μάταιη:

Πάντα στην πόλι αυτή θα φθάνεις. Για τα αλλού – μην ελπίζεις –
Δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό.
Έτσι που τη ζωή σου ρήμαξες εδώ
Στην κόχνη τούτη τη μικρή, σ' όλην την γη τη χάλασες.⁴⁵

Για τον Καβάφη, όταν κοιτούσε στο παρελθόν, στις «Μέρες του 1896» (ποίηση γραμμένο το 1925), η αλεξανδρινή κοινωνία πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο ήταν «σεμνότυφη πολύ»,⁴⁶ και αυτό δεν ήταν μόνο το παράπονο ενός ομοφυλόφιλου. Στα νιάτα του έγραψε επίσης ότι μισούσε την πόλη για «όλην αυτή την ματαιότητα»:⁴⁷ το μέρος έμοιαζε ρηχό και βαρετό, το πολιτιστικό του περιβάλλον περιορισμένο και, πράγματι, μόνο στη διάρκεια του πολέμου, οπότε άρχισε να αποκτά φίλιες με τους Άγγλους και τους Γάλλους που έρχονταν στην πόλη, κατέληξε να έχει συντροφιάς αντάξιες των πνευματικών του ενδιαφερόντων. Στο μεταξύ, ο Καβάφης είχε ξεπεράσει τη διφορούμενη σχέση αγάπης-μίσους με την Αλεξάνδρεια. Σε ένα πρώιμο προσχέδιο για το ποίημα «Η Πόλις» είχε γράψει, «Μισώ τον κόσμο εδώ και με μισεί / εδώ που τη ζωή μου τη μισή / επέρασα»,⁴⁸ όμως στη δημοσιευμένη εκδοχή του ποιήματος αντικατέστησε αυτούς τους στίχους με τους εξής: «Όπου το μάτι μου γυρίσω, όπου κι αν δω / ερείπια μαύρα της ζωής μου βλέπω εδώ»: δε γλιτώνεις με το να κατηγορείς την Αλεξάνδρεια για τις κακοτυχίες σου· την πόλη εσύ την πλάθεις, όπως θα έπλαθες μια οποιαδήποτε άλλη πόλη. Συνεπώς, ελέγχοντας τον χρόνο και τον χώρο, ο Καβάφης κατέστησε την Αλεξάνδρεια πρωτεύουσα της τέχνης του.

Αυτή η εξέλιξη στον τρόπο σκέψης του έγινε φανερή το 1917, όταν συγκέντρωσε τα δημοσιευμένα ποιήματά του σε ένα βιβλιαράκι προκειμένου να το δώσει στους φίλους του: η συλλογή ξεκινούσε με το ποίημα «Η Πόλις». Και παρότι οι επόμενες συλλογές διευρύνονταν και το περιεχόμενό τους αναδιατασσόταν, ώστε το παρελθόν και το παρόν, ο στοχασμός και η αίσθηση, να υφαίνονται εκ νέου σε ένα εξελισσόμενο μοτίβο, το ποίημα «Η Πόλις» πάντοτε εμφανιζόταν πρώτο, λες και, διαβαίνοντας τα τείχη της, εισερχόσουν στον κόσμο του Καβάφη. Πράγματι, η πορεία του Καβάφη στη ζωή σημαδεύτηκε από τα αισθήματά του για την πόλη: το 1929, τρία χρόνια πριν από τον θάνατό του, δημοσίευσε το ποίημα «Στον ίδιο χώρο», όπου τα «ερείπια μαύρα» μεταμορφώνονταν στο προσωπικό τοπίο της δικής του θριαμβευτικής δημιουργίας:

*Οικίας περιβάλλον, κέντρων, συνοικίας
που βλέπω κι όπου περπατώ· χρόνια και χρόνια.
Σε δημιούργησα μες σε χαρά και μες σε λύπες:
με τόσα περιστατικά, με τόσα πράγματα.
Κ' αισθηματοποιήθηκες ολόκληρο, για μένα.⁴⁹*

Το ποίημα «Η Πόλις» δεν είναι διόλου ηρωικό, ωστόσο περιέχει αντηχήσεις του «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον». Και στις δύο περιπτώσεις η ζωή είναι ρημαγμένη και η απόδραση αδύνατη· σου απομένει μόνο το θάρρος να ζήσεις τη ζωή σου στο έπακρο, στη μια περίπτωση σε αυτή τη στιγμή, στην άλλη σε αυτή την πόλη. Για τον Καβάφη, η στιγμή και η πόλη μοιάζουν να ταυτίζονται, καθώς φτάνεις και στις δύο μέσω της Ιστορίας. Ήρωάς του ήταν ο Αντώνιος που, σαν γενναίος άνδρας, στεκόταν στο παράθυρο και αφουγκραζόταν με συγκίνηση την Αλεξάνδρεια που έχανε: «Προ πάντων να μη γελασθείς, μην πεις πως ήταν / ένα όνειρο»: λέξεις που ταιριάζουν και στον Καβάφη, όταν κι εκείνος έβγαινε το βράδυ στο μπαλκόνι του:

*Ήτανε σύντομος ο ωραίος βίος.
Αλλά τι δυνατά που ήσαν τα μύρα,
σε τι εξαίσια κλίνην επλαγιάσαμε,
σε τι ηδονή τα σώματά μας δώσαμε.⁵⁰*

Όπως κάποτε ο Μασούντ είχε γνωρίσει στον Φόρστερ τον πολιτισμό μιας άλλης ηπείρου, έτσι και ο Καβάφης τού γνώρισε μια άλλη εκδοχή ενός πολιτισμού που θεωρούσε πως τον ήξερε. Η Δύση διδάσκει για τις νίκες στο στενό πλαίσιο της Ελλάδας στη διάρκεια μιας σύντομης αρχαίας Χρυσής Εποχής –στον Μαραθώνα, στη Σαλαμίνα, στις Πλαταιές– και αδιαφορεί για τα περαιτέρω. Ο Καβάφης γράφει για τις ήττες –Θερμοπύλες, Κυνός Κεφαλαί, Μαγνησία, Πύδνα, Κόρινθος την περίοδο της Αχαϊκής Συμπολιτείας, Άκτιο, Κωνσταντινούπολη και ξανά και ξανά Αλεξάνδρεια–, ωστόσο με αυτό τον τρόπο καλύπτει μια πολύ μεγαλύτερη περίοδο και έναν ευρύτερο κόσμο από την Ελλάδα των σχολικών βιβλίων.

Ο Φόρστερ αντιλήφθηκε στον Καβάφη μια φωνή που μιλούσε μέσα από τους αιώνες και μέσα από έναν άλλο πολιτισμό, τον πολιτισμό των συχνά ηττημένων Ελλήνων, που όμως στο πρόσωπό του, σε αυτή τη μακρινή εξορία, δεν είχε καταρρεύσει, ούτε είχε εξαφανιστεί. «Το θέμα της φυλετικής καθαρότητας τον έκανε να πλήττει, όπως και αυτό του πολιτικού ιδεαλισμού... ο πολιτισμός τον οποίον σεβόταν ήταν ένα μπάσταρδο πράγμα όπου κυριαρχούσε η ελληνική ράτσα, και στον οποίο, τη μια περίοδο μετά την άλλη, εισέρχονταν οι ξένοι, για να τον μεταβάλουν και να μεταβληθούν. Αν η ράτσα έσβηνε – δεν πειράζει: είχε κάνει τη δουλειά της».⁵¹

Για τον Φόρστερ, τον ανήσυχο Άγγλο που τον είχε αποξενώσει το άκομφο δόγμα των συμπατριωτών του, ο Έλληνας κύριος με το φάθινο καπέλο κρατούσε αποστάσεις από την Ιστορία. Το 1918, σαν να διατύπωνε το μόνιμο ερώτημά του –πώς θα τελειώσει, πώς τελιώνει πάντα;–, ο Καβάφης, μεταξύ αστείου και σοβαρού, προκάλεσε τον Φόρστερ με μια σκέψη που εκείνη τη στιγμή έμοιαζε εντελώς απίθανη: «Να θυμάστε πάντα πως εμείς οι Έλληνες έχουμε πτωχεύσει. Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα σ' εμάς και τους αρχαίους Έλληνες και, αγαπητέ μου Φόρστερ, ανάμεσα σ' εμάς και σ' εσάς. Να προσεύχεστε, αγαπητέ μου, να μη χάσετε ποτέ –εσείς οι Άγγλοι, με τον τυχοδιωκτισμό που σας διακρίνει– τα κεφάλαιά σας, αλλιώς θα μοιάζετε μ' εμάς, ανήσυχοι, κατεργάρηδες, ψεύτες».⁵²

Τον Νοέμβριο του 1917 ο Φόρστερ διάβασε το νεοεκδοθέν *Prufrock and Other Observations* [Προύφροκ και άλλες παρατηρήσεις] του Τ. Σ. Έλιοτ, και αργότερα έγραψε, «ο συγγραφέας εκνευριζόταν με τις συναθροίσεις για τσάι και

δε φοβήθηκε να το πει... Πρόκειται για διαμαρτυρία, καίτοι χλιαρή, εξού και πιο συμπαθής εξαιτίας της χλιαρότητάς της. Διότι τι άλλο θα ήταν ανεκτό, σε αυτό τον κόσμο της γιγάντιας φρίκης, πέρα από τις μάλλον ασήμαντες εκδηλώσεις διαφωνίας; Εκείνος που αναμετρήθηκε με τον πόλεμο, που ύψωσε το ανάστημά του, όποιο κι αν ήταν αυτό, και είπε στον Αρμαδίλλο-Αρμαγεδδώνα “Υπαγε!”, κατέρρευσε πάραυτα και έγινε μια χούφτα χώμα. Εκείνος, όμως, που κατάφερε να συγκρατηθεί προκειμένου να παραπονεθεί για τις κυρίες και τα σαλόνια των δεξιώσεων διατήρησε μια στάλα από τον αυτοσεβασμό μας, συνέχισε την ανθρώπινη κληρονομιά».

Η ανάγνωση των ποιημάτων του Έλιοτ από τον Φόρστερ εκείνο το φθινόπωρο συνέπεσε με τη διαμόρφωση της άποψής του ότι ο αλεξανδρινός τρόπος ζωής, φαινομενικά νωθρός, αισθησιακός και ανυπόληπτος, ήταν προτιμότερος – ίσως μάλιστα να αποτελούσε και τη μόνη ανθρώπινη απάντηση – από τον κομπορμισμό, την υστερία και το μίσος που τροφοδοτούσαν τον πόλεμο. Τα ποιήματα δεν ήταν «επικούρεια· ωστόσο, δεν είχαν καμία σχέση με το πατριωτικό πνεύμα αυτοθυσίας»,⁵³ και για τον Φόρστερ το «Ερωτικό τραγούδι του Τζ. Άλφρεντ Προύφροκ» (όπου «στην κάμαρα οι γυναίκες τριγυρνούν / για τον Μικελάντζελο μιλούν») ήταν ένα «αλεξανδρινό ποίημα». ⁵⁴ Ίσως κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό σκεπτόμενος το Δέκατο Πέμπτο Ειδύλλιο του Θεόκριτου, που περιέγραφε τη ζωή στην ελληνική παροικία της Αλεξάνδρειας του 3ου αιώνα π.Χ., όπου ο διάλογος ανάμεσα στη Γοργώ και τη φίλη της Πραξινόη δεν ήταν απίθανο να «ακουστεί σήμερα σε κάποιο από τα μικρά σαλόνια στο Πεδίον του Καίσαρος ή στην Ιμπραημία», όπως θα έγραφε αργότερα στον ταξιδιωτικό του οδηγό. «Η Ιστορία θεωρείται σε πολύ μεγάλο βαθμό υπόθεση των στρατών και των βασιλέων. Το Δέκατο Πέμπτο Ειδύλλιο αποκαθιστά αυτό το σφάλμα. Μόνο μέσω της λογοτεχνίας μπορεί να ανακτηθεί το παρελθόν, και σε αυτή την περίπτωση ο Θεόκριτος, επιστρατεύοντας το διπλό ξόρκι του ρεαλισμού και της ποίησης, επανέφερε μια ολόκληρη πόλη από τους νεκρούς και γέμισε τους δρόμους της με ανθρώπους. Όπως παρατηρεί και η Πραξινόη για τα υφάσματα, “στέκονται και αναδεύονται αληθινά σαν να ’ναι / και έχουν μέσα τους ψυχή”». ⁵⁵

Ο Φόρστερ δεν ήταν ποτέ από εκείνους που τρώμαζαν με τις συναθροίσεις για τσάι, ούτε, όπως είχε γράψει στη Φλόρενς, είχε ηθικές αντιρρήσεις για

τις βραδινές εξόδους για δείπνο. Μπορεί να σκεφτόταν τα βάσανα της Αγγλίας στην περίοδο του πολέμου, τις αεροπορικές επιδρομές και τις ουρές στα συσσίτια, όμως δεν αποστρεφόταν την άνεση και τη χλιδή της Αλεξάνδρειας. Απλώς, όλα αυτά αντικατόπτριζαν τη βαθιά πεποίθησή του, όπως έγραφε στον Ζίγκφριντ Σασσούν την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1918, ότι βρίσκεται σε πόλεμο με τον κόσμο: «αμυντικό πόλεμο» τον χαρακτήριζε και «συνειδητή φυγοπονία». ⁵⁶ Είχε δύο ελπίδες για το μέλλον, όπως έγραφε στον Σασσούν, πρώτον για «μια κοινωνία των εθνών» και δεύτερον για «γενική απάθεια και κόπωση», καθώς «στις μέρες μας όλη η ενεργητικότητα διοχετεύεται σε λάθος κατεύθυνση». ⁵⁷

Αν και ο Φόρστερ δεν αναφέρει πολλά για την αλεξανδρινή κοινωνία, μοιάζει απίθανο να απέφυγε να επισκεφθεί τα μεγάλα σπίτια των βαρόνων του βαμβακιού και των μεγαλοτραπεζιτών της πόλης, με τη συνοδεία φίλων όπως ο Φέρνες, ο Τέρνι, ο Αντόνιους, ο Αναστασιάδης, ο Βαλασόπουλος – και ο ίδιος ο Καβάφης. Ο Τίμος Μαλάνος θυμόταν πόσο υπερήφανος ήταν ο Καβάφης για τις κοινωνικές του επαφές, καθώς ανακοίνωνε πως «αύριο βράδυ είμαι καλεσμένος στου Αντώνη Μπενάκη», και «οπωσδήποτε έλαμπε από χαρά» όταν βρισκόταν στους κόλπους της καλής κοινωνίας. Τέτοιες στιγμές, έλεγε ο Μαλάνος, «εμείς οι απλοί φίλοι του είχαμε την εντύπωση πως οι άνθρωποι εκείνοι τον έκλεβαν από εμάς ολοκληρωτικά, και για πάντα». ⁵⁸

Όπως όλοι, έτσι και ο Καβάφης αντιλαμβανόταν πως εκείνος ο πολυτελής κόσμος, με τις πορσελάνες Μάισεν και Σεβρ, τα περσικά χαλιά και τους γαλλικούς πίνακες, στηριζόταν σχεδόν εξολοκλήρου στο βαμβάκι. Σε ελάχιστες δεκαετίες μετά την εισαγωγή του από τον Μεχμέτ Αλί, στις αρχές του 19ου αιώνα, το βαμβάκι κατέστη βασικός παράγοντας στη γεωργική και εξαγωγική οικονομία της Αιγύπτου και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα αντιστοιχούσε ετησίως στο εβδομήντα έως και ογδόντα πέντε τοις εκατό της συνολικής αξίας των αιγυπτιακών εξαγωγών. Με εξαίρεση το Λίβερπουλ, πουθενά αλλού δε διακινούνταν περισσότερο βαμβάκι από το Χρηματιστήριο Βάμβακος της Αλεξάνδρειας, ενώ μεγάλο μέρος των υποδομών της Αιγύπτου χρηματοδοτήθηκε από τα κέρδη του βάμβακος – σίγουρα, άμεσα ή έμμεσα ολόκληρη η Αλεξάνδρεια. «Λευκό χρυσό» το αποκαλούσαν και εξασφάλιζε τεράστιο πλούτο τόσο στην Αίγυπτο όσο και στους βαρόνους του βάμβακος στην Αλεξάνδρεια.

Οι Αιγύπτιοι χωρικοί, οι φελάχοι, μάζευαν το βαμβάκι και το έκαναν μπάλες, όμως οι περισσότερες μη χειρωνακτικές εργασίες γίνονταν από Ευρωπαίους, μεταξύ των οποίων δέσποζαν οι Έλληνες, στην επαρχία ως γαιοκτήμονες, μεσάζοντες και εκκοκκιστές, στην Αλεξάνδρεια ως ασφαλιστές, χρηματιστές, τραπεζίτες και εξαγωγείς. Ως προς τον πλούτο και τον πολιτισμό, οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις της Αλεξάνδρειας απείχαν παρασάγγες από τους Έλληνες δημόσιους υπαλλήλους και παντοπώλες, τους δασκάλους και τους δημοσιογράφους, τους δημοτικούς υπαλλήλους, τους καπνεργάτες και τους φύλακες στα φτηνά ξενοδοχεία της πόλης, και μολονότι διατηρούσαν ισχυρούς δεσμούς με την Ελλάδα και συνήθως περνούσαν εκεί τους θερινούς μήνες, μεταξύ τους ήταν σχεδόν ζήτημα τιμής να μιλούν, ακόμα και στο σπίτι, τα γαλλικά ή τα αγγλικά που είχαν μάθει από τις γκουβερνάντες τους – και έτσι εξηγείται γιατί τα ελληνικά δεν έγιναν ποτέ η *lingua franca* της Αλεξάνδρειας. (Επιπλέον, τα ονόματά τους αποδίδονταν γενικά στα γαλλικά, όπως συνηθιζόταν στην καλή κοινωνία της Αλεξάνδρειας εκείνη την εποχή – εξού, για παράδειγμα, Αντουάν Μπενακί, Μισέλ Σαλβαγός, Ζαν Χωρεμίς κτλ.) Τα ελληνικά περιορίζονταν στη μεσαία και την εργατική τάξη, καθώς και στους διανοούμενους, όπως ο Κωνσταντίνος Καβάφης, που θα μπορούσε να είχε απομακρυνθεί από τη μητρική του γλώσσα, αν ο πατέρας του δεν είχε αποκτήσει ολόκληρη περιουσία από το βαμβάκι και αν οι γιοι του δεν την είχαν χάσει.

Όσοι από τους εύπορους Έλληνες δεν έμεναν στο Ράμλι, όπου σε κάθε περίπτωση είχαν συνήθως μια δεύτερη κατοικία, είχαν χτίσει από τα τέλη του 19ου αιώνα τις υπέροχες βίλες τους στο ανατολικό άκρο της πόλης, εσωτερικά της καμπύλης που σχημάτιζαν τα αραβικά τείχη του 9ου αιώνα, τα απομεινάρια των οποίων εντοπίζονταν, πιο καθαρά απ' ό,τι σήμερα, στον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό και περιμετρικά των Δημοτικών Κήπων και η κορυφή τους βρισκόταν στη χαμένη Πύλη του Ήλιου της αρχαίας πόλης, απ' όπου ξεκινούσε η οδός Ροζέττης και στην πορεία άλλαζε όνομα σε οδό Αμπουκίρ. Παρότι δεν έμεναν μόνο Έλληνες σε αυτή την ακριβή συνοικία, ήταν τόσο πολλοί, που η περιοχή ονομάστηκε Καρτιέ Γκρεκ, ενώ οι Άγγλοι την αποκαλούσαν «Πελοπόννησο».

Στην πραγματικότητα, οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας κατάγονταν από οπουδήποτε αλλού εκτός από την υπανάπτυκτη Πελοπόννησο (οι χωρικοί

της οποίας μετανάστευαν ως επί το πλείστον στην Αμερική) και ήταν κοσμοπολίτες πολύ πριν πάνε στην Αλεξάνδρεια. Εδώ, στο Καρτιέ Γκρεκ, εξακολουθούσαν να ζουν μέλη της οικογένειας του Γεωργίου Αβέρωφ. Ο Αβέρωφ καταγόταν από το Μέτσοβο, που τώρα πια δεν είναι παρά ένα μεγάλο ορεινό χωριό στη βόρεια Ελλάδα, αλλά από τον 17ο ως τον 19ο αιώνα, όταν και απολάμβανε ειδικά προνόμια από την Υψηλή Πύλη, υπήρξε πατρίδα πολλών εύπορων χριστιανικών οικογενειών εμπόρων. Αφού απέκτησε περιουσία στην Αλεξάνδρεια, ο Αβέρωφ επέστρεψε στην Ελλάδα πριν από τον θάνατό του το 1899. Δώρισε ένα τεράστιο ποσό για την αποκατάσταση του Παναθηναϊκού Σταδίου, όπου διεξήχθησαν οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες το 1896, και χάρισε στο Ελληνικό Ναυτικό το πρώτο του θωρηκτό. Η οικογένεια του Ιωάννη Καζούλη καταγόταν από τη Ρόδο. Βαμβακέμπορος, που είχε στην κατοχή του μια ανεκτίμητη συλλογή κεραμικών από τη Ρόδο και το Ιζνίκ και ήταν ιδιοκτήτης ενός πρότυπου αγροκτήματος κοντά στο Αμπουκίρ, όπου ένα κοπάδι βουβάλια προμήθευε με εξαιρετικό γάλα και βούτυρο τους εκλεκτούς πελάτες, ο Καζούλης αφιέρωσε την περιουσία του, μέχρι την πτώχευσή του στο Κραχ του 1929, στην απελευθέρωση του προγονικού νησιού του και των υπόλοιπων Δωδεκανήσων από την ιταλική κυριαρχία. Οι Μπενάκης, Χωρέμης και Σαλβάγος (που ανήκαν στις τρεις ισχυρότερες οικογένειες Ελλήνων στην Αλεξάνδρεια, με συγγενικές σχέσεις και κοινή εμπορική δραστηριότητα το βαμβάκι) ήταν πρόσφυγες από τη Χίο, καταλήγοντας στην Αλεξάνδρεια μέσω Σύρου, Αγγλίας και Μασσαλίας αντίστοιχα – με τις οικογένειές τους να κατάγονταν πιθανόν από τη Γένοβα (όπως υπονοεί η έντονη ομοιότητα των επιθέτων «Μπενάκη» και «Μπονάτσο»), καθώς η Χίος, θέατρο των τουρκικών θηριωδιών του 1822 που συγκλόνισαν την Ευρώπη και οδήγησαν τον Ντελακρουά να ζωγραφίσει τον περίφημο, αν και ανεπαρκώς φρικιαστικό πίνακα *Η σφαγή της Χίου*, βρισκόταν για μεγάλο διάστημα υπό την κατοχή των Γενοβέζων. Αυτές, όπως και άλλες σημαντικές οικογένειες Ελλήνων στην Αλεξάνδρεια – η οικογένεια Συναδινού, τραπεζίτες από την Τεργέστη, με ρίζες επίσης από τη Χίο· η οικογένεια Κασσαβέτη από τη Ζαγορά· η οικογένεια Τοσίτσα από το Μέτσοβο, μέσω της γενέτειρας του Μεχμέτ Αλί, της Καβάλας, η έπαυλη της οποίας στην Αλεξάνδρεια, μετά την επιστροφή της οικογένειας στην Ελλάδα αργότερα τον 19ο αιώνα φιλοξένησε το Χρηματιστήριο στην πλατεία Μεχμέτ

Αλί· η οικογένεια Καβάφη από την Κωνσταντινούπολη, μέσω Μάντσεστερ, Λίβερπουλ και Λονδίνου—, είχαν έρθει από σημαντικά τουρκοκρατούμενα ελληνικά εμπορικά κέντρα, ως μέλη της μπουρζουαζίας που διεξήγαγε το εμπόριο μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Ευρώπης. Αποτελούσαν τα κατάλοιπα του Βυζαντίου.

Όμως, όπως γνώριζε και ο Φόρστερ, στις λαμπερές συγκεντρώσεις στις μεγάλες αλεξανδρινές κατοικίες δεν κυριαρχούσε η ραθυμία, όπως ο ίδιος υποκρινόταν ή ίσως και να επιθυμούσε. Η Ελληνική Επανάσταση της δεκαετίας του 1820 είχε μετατρέψει μια πάλαι ποτέ περιφερειακή επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον εθνικό πυρήνα της Ελλάδας, με φιλοδοξίες για την ανάκτηση περιοχών στη Μικρά Ασία, ειδικά της Σμύρνης στις ακτές του Αιγαίου και της ενδοχώρας της, όπως επίσης και της Κωνσταντινούπολης, που κάποτε αποτελούσαν κέντρα της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου και όπου εξακολουθούσαν να ζουν δύο εκατομμύρια Έλληνες. Το όνειρο αυτό ήταν για πολλούς ιερό. Οι φίλοι του Καβάφη, οι Μπενάκηδες, βρίσκονταν στον πυρήνα του ζητήματος που απασχολούσε τα σαλόνια και τα καφέ των Ελλήνων της Αλεξάνδρειας – της Μεγάλης Ιδέας.

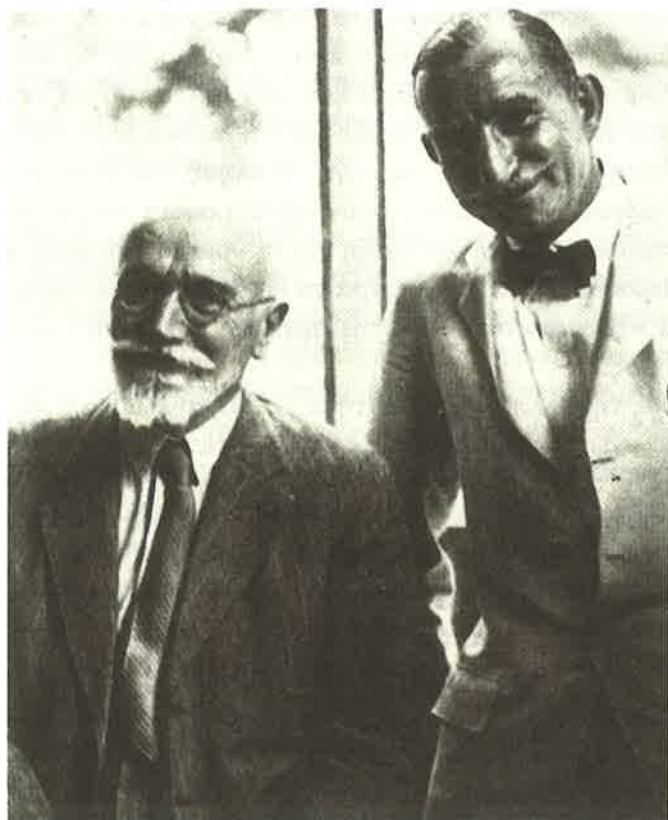
Η Μεγάλη Ιδέα προωθήθηκε ιδιαίτερα από τον χαρισματικό Ελευθέριο Βενιζέλο, τον φιλελεύθερο πρωθυπουργό της Ελλάδας. Στη διάρκεια της εκστρατείας στα Δαρδανέλια, η Βρετανία προσέβλεπε στην ελληνική βοήθεια, προσφέροντας εδάφη στη Μικρά Ασία, αν η Ελλάδα συμμετείχε στον πόλεμο. Ο Βενιζέλος συμφώνησε, αλλά αποπέμφθηκε από τον φιλογερμανό βασιλιά. Έναν μήνα μετά, τον Απρίλιο του 1915, ο Βενιζέλος πήγε στην Αλεξάνδρεια, αναζητώντας την υποστήριξη των ομογενών.

Η Αλεξάνδρεια υποδέχθηκε με ενθουσιασμό τον Βενιζέλο. Ολόκληρη η πόλη έμοιαζε να έχει ντυθεί στα γαλανόλευκα χρώματα της ελληνικής σημαίας και είκοσι πέντε χιλιάδες Έλληνες τον επευφημούσαν, καθώς κατευθυνόταν με ανοιχτό αυτοκίνητο από το λιμάνι προς την Ελληνική Λέσχη, στο κέντρο της πόλης. Πολλοί από τους συμπατριώτες του Βενιζέλου είχαν έρθει στην Αίγυπτο για να ξεφύγουν από το ανελεύθερο και οπισθοδρομικό περιβάλλον της Ελλάδας, ενώ το ένα τρίτο από αυτούς προερχόταν από περιοχές όπου οι Έλληνες κατοικούσαν εδώ και αιώνες, αλλά παρέμεναν υπό τον οθωμανικό ζυγό. Στην Αλεξάνδρεια, οι βαρόνοι του βαμβακιού αλλά και οι

καταστηματάρχες είχαν βρει πρόσφορο έδαφος για τις επιχειρηματικές τους ικανότητες και, καθώς ζούσαν σε ένα βρετανικό προτεκτοράτο, σε γενικές γραμμές επιδοκίμαζαν την πολιτική συμμαχίας του Βενιζέλου. Επίσης, ήταν προσηλωμένοι στη Μεγάλη Ιδέα, που συμβάδιζε με την προσωπική τους αίσθηση περί εκπολιτιστικής αποστολής και την επίκληση του ένδοξου παρελθόντος τους, προκειμένου να δικαιολογήσουν την παρουσία τους στην Αίγυπτο. Και αν χρειαζόταν περαιτέρω απόδειξη για τη νομιμότητα και τη συνέχεια της ελληνικής παρουσίας, δεν είχαν παρά να κοιτάξουν γύρω τους: η σύγχρονη Αλεξάνδρεια στεκόταν στη θέση της αρχαίας πόλης που είχε ιδρύσει ο Μέγας Αλέξανδρος.

Ο ηλικιωμένος πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας, ο Μιχαήλ Συναδινός, της εύπορης οικογένειας εξαγωγέων βάμβακος, με στενούς επιχειρηματικούς και συγγενικούς δεσμούς με την αυτοκρατορία των Χωρέμη-Μπενάκη, δεν μπόρεσε να εκφωνήσει τον λόγο υποδοχής, εξαιτίας της μεγάλης του συγκίνησης. Η Ελληνική Λέσχη βρισκόταν στην οδό Ροζέττης, κοντά στο Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο, σε μικρή απόσταση με τα πόδια από την οδό Λέψιους, και ίσως ο Καβάφης να ήταν εκεί με τον φίλο του Αντώνη Μπενάκη, του οποίου ο πατέρας, ο Εμμανουήλ, ήταν ο προηγούμενος πρόεδρος της κοινότητας. Ο Εμμανουήλ Μπενάκης ήταν από τους πλουσιότερους ανθρώπους της Αλεξάνδρειας, από τους πλουσιότερους ανθρώπους της ελληνικής διασποράς, και είχε ήδη κάνει μια μεγάλη προσωπική δωρεά στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος. Ο Βενιζέλος συναντήθηκε κατ' ιδίαν με τον Εμμανουήλ Μπενάκη και τον έπεισε να εγκατασταθεί στην Αθήνα, όπου λίγο καιρό αργότερα έγινε δήμαρχος και υποστήριξε τον Βενιζέλο στον αντιβασιλικό αγώνα, ενώ τον ακολούθησαν και άλλοι επιφανείς Έλληνες της Αλεξάνδρειας. Μπορεί κανείς να φανταστεί τον Καβάφη στη Λέσχη να ακούει τον Βενιζέλο να διακηρύττει το όνειρό του για μια «μεγάλη Ελλάδα, μια Ελλάδα των πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων»,⁵⁹ και να σκέφτεται τους γιους του Αντώνιου και της Κλεοπάτρας, τους ορίζοντες που δεν είχαν ακόμη κατακτηθεί και τα βασίλεια της Ασίας που τους μοιράστηκαν.

Ο Βενιζέλος επανεξελέγη πρωθυπουργός το 1915 και αυτή τη φορά έθεσε ως βασικά ζητήματα της εκστρατείας του τη συμμαχία με τη Βρετανία και με τους Ιταλούς, Γάλλους και Ρώσους συμμάχους της, και την εκπλήρωση του μακραιώνου ονείρου ενός Νέου Βυζαντίου, και όταν για άλλη μια φορά

20. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια το 1915 προκειμένου να κερδίσει την υποστήριξη των εύπορων Ελλήνων, μεταξύ άλλων και του Αντώνη Μπενάκη (δεξιά), στενού φίλου του Καβάφη. Ο Βενιζέλος ήταν ο βασιικός υποστηρικτής της Μεγάλης Ιδέας, του ονείρου για τη δημιουργία μιας Μεγάλης Ελλάδας τόσο στην ευρωπαϊκή όσο και στην ασιατική πλευρά του Αιγαίου. Όμως το όνειρο κατέληξε στη φωτιά και στη σφαγή στη Σμύρνη το 1922, γεγονός που έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου και στους Έλληνες της Αλεξάνδρειας.

η πολιτική του εμποδίστηκε, ο Βενιζέλος κατηγόρησε τον βασιλιά για αντισυνταγματική συμπεριφορά. Το σχίσμα δίχασε τη χώρα και κορυφώθηκε τον Οκτώβριο του 1916, όταν ο Βενιζέλος ανακοίνωσε τον σχηματισμό προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, η οποία αναγνωρίστηκε από τους συμμάχους δύο μήνες αργότερα, με την αποστολή βρετανικών και γαλλικών στρατευμάτων στην πόλη.

Ο Φόρστερ παρακολουθούσε από κοντά αυτές τις εξελίξεις και αποτύπωνε τον απόηχό τους στην αλληλογραφία του, όπως όταν έγραψε στον Τρεβέλυαν για τους Έλληνες της Αλεξάνδρειας, που τους έχουν «παραμορφώσει τα ελληνικά και βυζαντινά όνειρα».⁶⁰ Έναν μήνα αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1917, το άρθρο του «Οι περισπασμοί μας: Κυριακάτικη

μουσική» εμφανίστηκε στη *Mail*, όπου περιέγραφε ότι το ακροατήριο των Λεβαντίνων σε ένα κονσέρτο με έργα Μπετόβεν απαρτιζόταν από Σύρους, Γάλλους, Εβραίους, Ιταλούς, Αρμενίους και –αντί για Έλληνες– βασιλικούς και βενιζελικούς. Η ιλαρότητα, όπως συνέβαινε συχνά με τον Φόρστερ, φάνερωνε ότι το ζήτημα τον απασχολούσε ιδιαίτερα.

Είχε βρεθεί στην Ελλάδα μία φορά, το 1903, και η κρουαζιέρα του συνεχίστηκε στη Μικρά Ασία, στην Κνίδο, όπου, περισσότερο απ' ό,τι εντός των συνόρων της σύγχρονης Ελλάδας, ζωντάνεψε μπροστά του ο αρχαίος ελληνικός κόσμος. Εδώ υπήρχαν τα ερείπια ενός ναού της θεάς Δήμητρας, το άγαλμα της οποίας είχε μεταφερθεί στο Βρετανικό Μουσείο, και αποτελούσε ήδη αντικείμενο λατρείας για τον ίδιο: «Η Δήμητρα, μόνη μεταξύ των θεών, είναι πραγματικά αθάνατη» έγραφε έναν χρόνο αργότερα, «γι' αυτήν, σε ολόκληρο τον κόσμο, υψώνονται προσευχές ειδωλολατρείας από άνδρες και γυναίκες που υποφέρουν, καθώς υπερβαίνει τα φύλα». Μέσα από τη σοβαρή Δήμητρα του Βρετανικού Μουσείου, τη «θερμή και γαλήνια», έστω και αν «δεν μπορείς να την αγγίξεις»,⁶¹ η Ελλάδα γινόταν για τον Φόρστερ μια ενότητα που ξεπερνούσε τον χώρο και τον χρόνο. Όμως η προσπάθεια να υλοποιηθεί εκείνη η πνευματική ιδέα της Ελλάδας μέσω της σύγκρουσης τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στη Μικρά Ασία ήταν διχαστική, ανησυχητική και επικίνδυνη. Στην ίδια την Αλεξάνδρεια δεν ασπάζονταν όλοι τη Μεγάλη Ιδέα, και ο Καβάφης, που είχε φίλους και στα δύο στρατόπεδα και τουλάχιστον έναν αδελφό που εξέφραζε ανοιχτά τη διαφωνία του, τηρούσε διφορούμενη σιωπή.

Αυτός ήταν πιθανόν ένας από τους λόγους, όχι άσχετους με τα γενικότερα συναισθήματά του για τον πόλεμο, όπως και για τη μητέρα του και τον Μοχάμεντ, που ώθησαν τον Φόρστερ να αρνηθεί «για προσωπικούς και δημόσιους λόγους»⁶² το αίτημα του Ερυθρού Σταυρού, το καλοκαίρι του 1917, να μεταβεί στο προπύργιο του βενιζελισμού, τη Θεσσαλονίκη.

Εκείνο τον Νοέμβριο οι Βρετανοί απώθησαν τους Τούρκους μέχρι τη Γιάφα και τον Δεκέμβριο ο στρατηγός Άλλενμπυ μπήκε στην Ιερουσαλήμ. Οι Έλληνες της Αλεξάνδρειας που υποστήριζαν τη Μεγάλη Ιδέα παρακολουθούσαν με ενθουσιασμό την εκστρατεία στην Παλαιστίνη και θεώρησαν τη βρετανική είσοδο στους Αγίους Τόπους ως προάγγελο των δικών τους φιλοδοξιών στη Μικρά Ασία. Με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο και την

ήττα της Γερμανίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα τέλη του 1918, ο Βενιζέλος βρήκε την ευκαιρία που αναζητούσε τόσον καιρό. Τον Μάιο του 1919, με την κάλυψη των βρετανικών, γαλλικών και αμερικανικών πολεμικών πλοίων, ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη. Ήταν η αρχή μιας καταστροφής για τους Έλληνες, που θα επηρέαζε με τους κραδασμούς της και την Αλεξάνδρεια.